

16+

ISSN 0235-0157

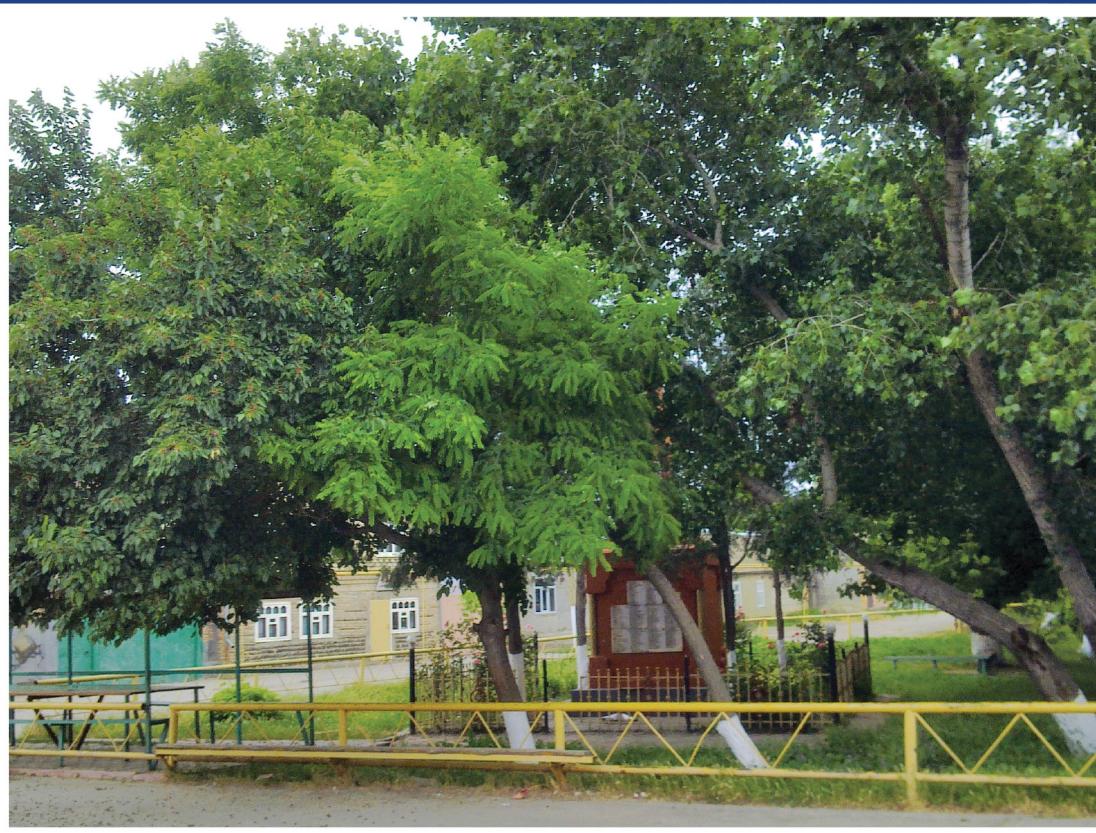
Адабият Җагыстан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

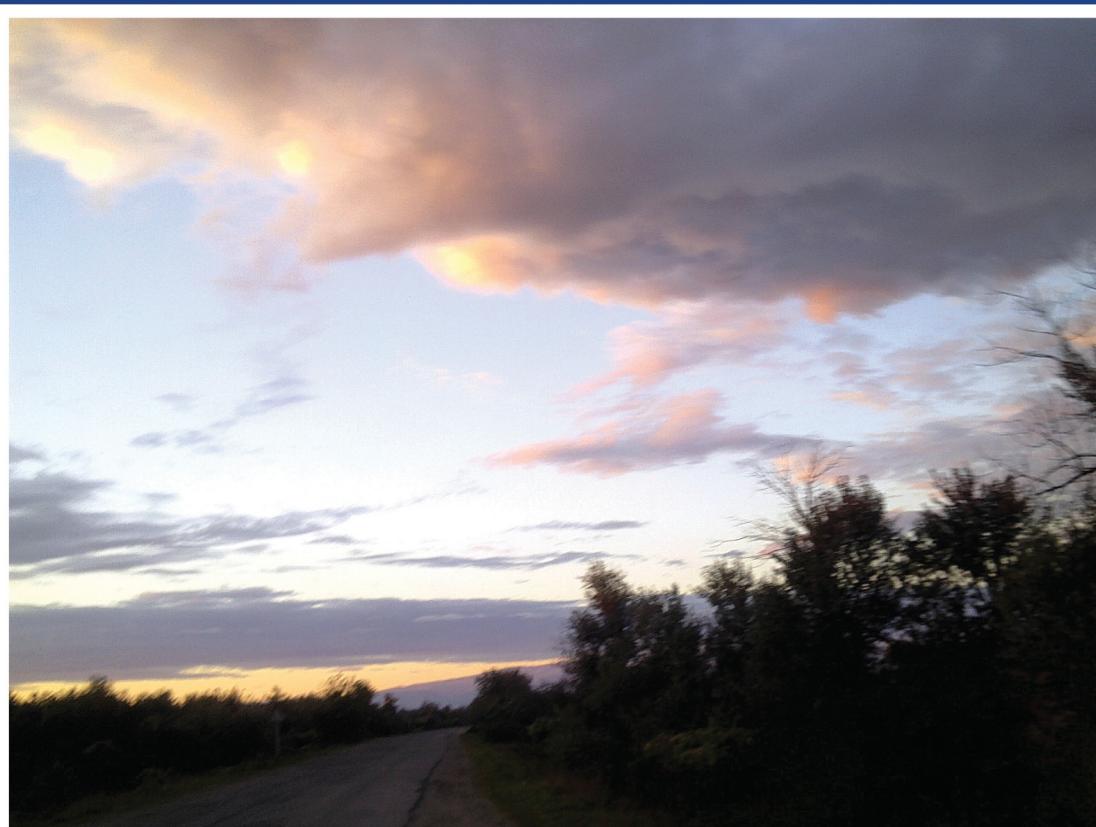
Тангчолпан

4
2021

ИЮЛЬ-АВГУСТ

Юртну гёрюньюшю.

Тангда.

Пангиолан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель:
Министерство
информатизации, связи
и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлан чыгъа

Издаётся с 20 августа
1917 года

4
—
2021

июль – август

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов "Соколенок"
и "Литературный Дагестан"

БУ НОМЕРДЕ:

ВАРИСЛИК

ДАДАМ КЪОРКЪУТНУ КИТАБЫ
(Ахыры. Баши №№ 1–3, 2021)..... 3

ПОЭЗИЯ

СЁНМЕЙГЕН ЮЛДУЗЛАР

Й. КЪАЗАКЪ. Шиърулар 31
А. АКЪАЕВ. Дагъыстаным. Къумукъ
тиоз 32
М. АТАБАЕВ. Ватан. Бирлик. Къумукъ
тиоз 33
А. МЕЖИТОВ. Шиърулар 36

ПРОЗА

У. МАНТАЕВА. Хабарлар 40
А. МАМАЕВ. Хабарлар 45

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

А. СОЛТАНМУРАТОВ. Бадрутдинни
яратывчулугъунда къумукъ халкъны
къысматы 65

ТАРЖУМА

М. ЖУМАБАЕВ. Гъёкюнч 75
И. МАШБАШ. Тул къатын 78
Ю. ХАППАЛАЕВ. Шиърулар 79

ФОЛЬКЛОР

КЪАННА КЪАЗАКЪ ЙЫРЛАР 81

Баш редактор

М.М. Агъматов

тел. 67 – 16 – 31

Жаваплы редактор

Супианат Мамаева

supiyanat5888@mail.ru

Редколлегия:

А. Абдуллатипов

П. Абдуллаева

З. Акавов

С. Алиев

Ш.-Х. Алишева

М. Гюсейнов

А. Жачаев

Г. Оразаев

А. Солтанмуратов

Электронный адрес редакции: litdag@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер:

серия ПИ №ТУ 05-00415 от 22.04.2019 г. выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография:

ООО «Издательство «Лотос»

Адрес типографии:

367018, РД, г. Махачкала, ул. Петра I, 61.

Тангчолпан №4, 2021

На кумыкском языке

Печать офсетная.

Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.

Усл. печ. л. 8,4. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 25.08.2021 г.

Тираж 535 экз. Заказ № 965.

Редакция и издатель:

*Государственное бюджетное учреждение Республики
Дагестан. Редакция республиканских литературных
журналов «Соколенок» и «Литературный Дагестан».*

Адрес редакции и издателя:

367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Цена свободная.

Варислик

ДАДАМ КЬОРКЬУТНУ КИТАБЫ

(Ахыры. Баши №№ 1–3, 2021)

БЕКИЛНИ УЛАНЫ ЭМРАННЫ БАЯНЫ

Кам Ханны уланы Хан Байындыр еринден тургъан эди. Акъ баш уюон къара ерни устьюнде тикдирген. Ала шаршав кёк юзюне тюс бере. Минг ерде йибек халчасы тёшненген. Ич Огъуз, Таш Огъуз бейлери жыйылгъан эди. Тогъуз тюмен Гюргистанни ясагы гелди. Бир ат, бир къылыч, бир де чокъмар гелтирдилер. Байындыр Хан къатты ойгъа тюшдю. Дадам Къоркъут гелди, шатлыкъ этди.

— Ханым, неге къатты ойгъа тюшесен? — деди.

Айтды:

— Неге ойгъа тюшмейим? Гъар йыл алтын-акъча геле эди, игитге, бейге бере эдим. Берген гишини хатири хош бола эди. Гъали муну кимге берсем, хатири хош болур? — деди.

— Ханым, буланы уьчюн де бир игитге берейик, — деди. — Огъуз элине къаравул болсун, — деди.

Хан Байындыр:

— Кимге берейик? — деди.

Онгуна-солуна бакъды, кимсе рази болмады. Бегил деген бир игит бар эди. Огъар бакъды, айтды:

— Сен не дерсен?

Бегил рази болду. Турду, къолун оьпдю. Дадам Къоркъут багышлагъан къылычны белине байлады, чокъмарны белине такъды, жаяны инбашына такъды. Жагъ айгырны гелтирди, бютюн минди. Къавумун-тухумун алды, ую гёчдю, Огъуздан гёчюп чыкъды. Бардеге, Генчеге барып ватан тутду. Тогъуз тюмен Гюргистанни авзуна барып къонду, къаравуллукъ этди. Ят капир гелсе, башын Огъузгъа савгъатгъа йибере эди. Йылда бир керен Байындыр Ханны диванына баар эди.

Гене Байындыр Хандан адам гелди, тез гелсин деди. Шонда Бегил гелди, пешкешин салды, Байындыр Ханны къолун оьпдю. Хан да Бегилни къонакълады, яхши ат, яхши къантал, кёп харж берди. Уч гюн тамам абурлады:

— Уч гюн дагъы да Бегилни гъав булан къонакълайым, бейлер! — деди. Гъавгъа чыкъдылар. Шо саялы гъав ярлыгъын этдилер. Ким атын тумарлар, ким къылычын, ким окъ атывун онгара. Салур Къазан не атын онгарды, не оьзюн онгарды. Амма бейлени гүнерин сёйледи. Уч юз алтмыш алты алп гъавгъа чыкъса, къанлы гийиклени артындан гъавласа, Бегил не жая ураг эди, не окъ атар эди. Гъаман жаясын билегинден чыгъаар эди, бугъаны, къубагий-икни бойнуна атар эди, чегип къаар эди. Арыкъ болса, къулагъын гъарзилер

эди, авда семиз болсун дей, амма семиз болса, соя эди. Эгер беклер гийик алса, къулагъы гъарзили болса, Бегилни сююнчюдюр деп Бегилге йиберер эди.

Къазан Бей айтды:

- Бу гъюнер атынданмы? Эренденми? – деди.
- Ханым, эрендендир – дедилер.

Хан айтды:

– Ёкъ, ат ишлемесе, эр ойнамас. Гъюнер атындадыр, – деди. Бу сөз Бегилге хош гелмеди. Бегил айтды:

- Аллар ичинде бизин, гюллемекден балчыкъыга батдырынг! – деди.
- Байындыр Ханны савгъатын алдына тёқдю, хангъа кюсдю, дивандан чыкъды, атына минди, ала гёзлю игитлерин алыш уюне гелди.

Уланъяшлары къаршы гелди, ушанмады, акъ юзлю къатынына сёйлемеди.

Къатын мунда сёйледи, гёрейим, ханым не сёйледи.

Айтды:

- Алтын тахымны аясы, бейим игит!
- Гёз ачгъанда гёргеним!
- Юрек берип сюйгеним!
- Талпынып ерингден туруп гелдинг,
- Ала гёзлю игитлеринг янынга алдынг,
- Аркъа белли Ала Тавдан тюнегюн отлатдынг,
- Агъагъан кёрклю сувдан тюнегюн гечдинг,
- Байындар Ханны акъ безенген диванына тюнегюн бардынг,
- Ала гёзлю бейлер булан ашадынг, ичдинг,
- Къавумлу-тухумлу булан генглешдингми?
- Харип башынг къавгъагъа къалдымы?
- Къани ханым,
- Тюбюнгде яхши атынг ёкъ!
- Устьстюнгде алтын тигив мантиянг ёкъ!
- Ала гёзлю балаларынг сыйпамадынг?
- Акъ юзлю кёрклюнге сёйлемединг!
- Недир гъалынг? – деди.
- Бегил сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

- Талпынып еримден туруп гелдим!
- Ялы къара къазылыкъ атым бютюн миндим!
- Аркъа белли Ала Тавдан тюнегюн ойтдюм!
- Агъылагъан кёрклю сувдан тюнегюн гечдим!
- Акъ безенген Байындырны диванына чабып бардым!
- Ала гёзлю бейлер булан ашадым-ичдим!
- Къавумлу къавуму булан кёрклю гёрдюм!
- Ханыбызын абзары бизге дёнюп гёрдюм!
- Ерим-юртум гёчюрюп тогъуз тюмен Гюржюстангъа гетемен!
- Огъузгъа асси болдум мекенли, бил! – деди.

Къатын айтды:

- Игитим, бек игитим!
- Падишагълар Тенгирини гёлентгисидир.
- Падишагына гъасси болгъаннны иши раст гелмес.

Арив гёнгюлю тас болса, шарап ачар
Сен къарши ятгъан Ала Тавлагъа гъавгъа бар.
Устьюне мин, гъав эт, гёнгюонг ачылсын! – деди.

Бегил гёрдю, къатынгишини гъакылы гелеген күй яхшы. Къазылыкъ атын ерлетип бютюн минди, гъавгъа гетди.

Гъав авлап гезейгенде алдындан бир яралы гийик чыкъды. Бегил бугъар ат салды. Бугъаны артындан чапды, жаяны киришин бойнуна атды. Бугъа ачувланды, овз овзюн ярдан ташлады. Бегил ат жагълыгъын енгмеди, бу да учду. Онг буту къаягъа урунду, сынды. Бегил эретурду, йылады, айтды:

– Уллу уланым, уллу къардашым ёкъ.

Шоссагъат къанжыгъадан аркъан чыгъарып, атыны еркъашларын тартды, минди. Къанталыны этегине аягъын бек байлады. Бар къуватын салып, атыны устьюне минди. Гъавчулардан айры ордусуну учунга гелди. Уланъяшы Эмрен Багъадур атасына къарши гелди. Гёрдю, бети агъаргъан, дюлбени бойнуна тюшген. Ёдашларына сорап улан мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи:

– Талпынып ерингден туруп гелдинг,

Ялы къара къазылыкъ атынга бютюн миндинг,
Къарши ятгъан Ала тавлар этегине гъавгъа бардынг,
Къара тонлу камирлеке гирдингми?

Ала гёзлю игитлеринг къырдырдынгмы?

Авуз тилден бир-нече калима хабар мағъа?

Къара башым къурбан болсун, агъам сагъа! – деди.

Бегил уланына сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Улан, улан, ай улан!

Талпынып еримден туруп гелдим.

Къара Тавлар этегине гъавгъа бардым.

Къара тонлу камирлеке гирмедим.

Ала гёзлю игитлерим къырдырмадым.

Савдур, эсендеригитлерим, улан къайгъырма!

Уч гюндюр савлугъум ёкъ улан!

Ат устьюнден мени ал, тёшегиме сал! – деди.

Арслан баласы арсландыр, атасын ат устьюнден къучакълап алды, тёшеги-не чыгъарды. Мантиясын устьюне япды, къапусун япды.

Бу яндагъы Бегилни игитлери гёрдю гъав бузулду, гъар бири уйллю-ууюне гетди.

Бегил беш гюн дивангъа чыкъмады. Аягъы сынгъаны кимсеге билдир-меди.

Бир гече тёшегинде къатты-къатты ингырлады, агъ этди. Къатыны айтды:

– Бек игитим, къалмагъарлы дав гелсе къайтмай эдинг, бутунга ала окътийсе ингырламас эдинг, гече къойнунгда ятагъан гъалалынга сырынг айтмай-мысан, недир гъалынг? – деди.

Бегил айтды:

– Кёрклюм, атдан тюшдюм, аягъым сынды, – деди. Аврат къолун къолуна урду, къаравашгъа айтды. Къараваш чыгъып къапучугъа сёйледи. Отуз эки тищден чыкъын бютюн ордугъа яйылды. Бегил атдан тюшген, буту сынгъан, – деди.

Шолайлыкъда капирни часусу бар эди. Бу хабарны эшилди, барды, Текургъя хабар берди. Текур айтды:

– Талпынып еригизден эретуругъуз! Ятгъан еринде бей Бегилни тутугъуз!
Акъ билеклерин бувунундан байлагъыз! Къапуллатып кёрклю башын гесигиз!
Ал къанын ер юзюне тёгюгюз! Элин, ерин чабып, къызын-гелинин есир этигиз! – деди. Бегилни де онда часусу гъазир эди. Бегилге хабар гелтирди, айтды:

– Баш ярлыгъын этигиз, уystюгюзге яв геле! – деди.

Бегил оырге бакъды:

– Кёк йыракъ, ер къатты, – деди.

Уланчыгъын янына гелтирип сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи:

– Улан, улан, ай улан!

Къарангылыкъда гёзлеримни ярыгъы, улан!

Гючлю белимни къуваты, улан!

Гёр ахыр нелер болду?

Нелер къопду мени башыма! – деди.

Талпынып еримден туруп гелдим.

Бойну сынгыр ал айгырны бютюн миндим.

Ав гъавлай туруп, къуш къушлай туруп гезедим.

Къыйналтды, бу арада мени ерге салды,

Онг бутум сынды.

Мени къара башыма нелер гелди?

Къара-къара тавлардан хабар оытген

Къанлы-къанлы сувлардан хабар гечди.

Темир Къапу Дербентинден хабар барды.

Алаша атлы Шёклю Малик къатты пусгъан.

Пусгъанындан къара тавлагъа туман тюшген.

Ятгъан еринден Бегил бейни тутсун деген.

Бувунлардан акъ къолларын байла деген.

Къан алмагъа ордусуна чапсын деген.

Акъ юзлю къызын-гелинин есир этсин деген.

Талпынып, улан, ерингден туруп гел чи!

Ялы къара къазылыкъ атынг минип гел чи!

Къаршы ятгъан Ала Тавдан гечелеп оыт!

Акъ безенген Байындыр Ханны диванына гечелеп бар!

Авуз тилден Байындыргъа салам бер сен!

Бейлер бейи болгъан Къазаннаны къолун оып сен!

Акъ сакъаллы атам мунглу дейин!

Бек алгъасап, артгъа салмай Къазан бей магъа етишсин деди, – дейин.

– Гелмес болсанг мамлакат бузулуп харап болур!

Къызын-гелинин есир гетер мекен билгир! – деди.

Мунда улан атасына сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Атам, не сёйлейсен, не айтасан?

Баврум булан юрегимни не дагъытасан?

Талпынып мен оыз еримден турмагъым ёкъ!

Ялы къара къазылыкъ ат минмегим ёкъ!

Генг аркъалы Ала тавдан авлай туруп оытерим ёкъ!

Акъ бәзенчли Байындыр Ханны диванына баарым ёкъ!

Къазан кимдир, ону къолун оьберим ёкъ!

Тюбюндеги ал айгырынг магъа бер чи!

Къан терлетип чапдырайым сени учун!

Перчини бек темир тонунг магъа бер чи,

Янгы ягъа тикдирейим сени учун!

Къара болат уъз къылычынг магъа бер чи,

Къапуллатып баш гесейим сени учун?

Къарагъай тал сюнгюрюнгню магъа бер чи,

Келлесине эр чанчайым сени учун!

Акъ йиликли оьткюр огъунг бер чи магъа,

Эрден эрлер гечирейим сени учун!

Ала гёзлю уъч юз игитинг бер чи магъа, ёлдашлыкъъга,

Дин Магъамматны ёлуна тюзленейим сени учун! – деди.

Бегил айтды:

– Оълейим авзунг учун, улан! Бола туруп мени оьтмес гюнюмню унуттур-
майсан. Вёре, гийимимни гелтиригиз, уланым гийсин! Ал айгырымны гелти-
ригиз, уланым минсин! Елдей болуп уланым майдангъа барсын, гирсин! – деди.

Уланны гийиндиридилер. Атасы да, анасы да гелдилер, гёрюшдю, къолла-
рын оъпдю, уъч юз игит янына алды, майдангъа барды. Ал айгыр къачан дав-
ну ийисин алса, аягъын ерге уар эди, чангы кёкге чыгъа эди.

Капирлер айтды:

– Бу ат Бегилникидир. Биз къачабыз!

Текур айтды:

– Вёре, яхшы къара! Бу гелеген Бегил буса, сизден алда мен къачажакъ
эдим, – деди.

Гёзчю гёзледи, гёрдю, ат Бегилники, уьстюндеги Бегил тюгюл. Бир къуш
тengли уландыр. Гелип текургъа хабар берди. Айтды:

– Ат, савут, опуракъ Бегилники, тек ичиндеги Бегил тюгюл, – деди.

Текур айтды:

– Юз адам сайланып сачылып, уллу къавгъа этигиз, уланны къоркъуту-
гъуз! Улан къуш юрекли болар. Майданны къюоп къачар, – деди.

Капир сачылып уланны уьстюне гелди. Улангъа капир сёйледи, гёрейим,
не сёйледи.

Айтды:

Улан, улан, ай улан!

Гъарамзада улан!

Тюбюнде ал айгыры арыкъ улан!

Къара болат уъз къылычы чорлу улан!

Къолундагъы сюнгюсю сыныкъ улан!

Акъ къалтакъты жаясы садакъдагъы улан!

Садагъында токъсан огъу сийрек улан!

Янындағы ёлдашлары ялангач улан!

Къарангыда гёзлери гезев улан!

Шёклю Малик сагъа къатты чыкъды:

Майдандагъы ол уланны тутсун!

Бувунундан акъ къолларын байласын!

Къапуллатып кёрклю башын гессин!

Ал тюс къанын ер юзюне тёксюн! – деди.

Акъ сакъаллы атанг бар буса – йылатмагъыр!

Акъ самайллы ананг бар буса – бозлатмагъыр!

Янгыз игит алл болмас!

Ювшан тюбю бёрк болмас!

Къадасы етген огъураш огълы, огъураш!

Къайда, къач мундан! – деди.

Улан да мунда сёйледи, гёрейим, не сёйледи.

Айтды:

– Гъарза-марза сёйлеме, вёре, итим капир?

Тюбюндеги ал айгъырымны не ушатмайсан?

Сени гёрдю, ойнар!

Уьстюндеги темир тонум не ушатмайсан, инбашым къысар?

Къара болат уъз къылычым къынын толтурап!

Къарагъай тал сюнгюмню не ушатмайсан?

Келленг гесип кёкге пырыллатар!

Акъ къалтакълы къатты жаям зарзар урап!

Садакъда огъум учув излей!

Янымдагы игитлерим давну тилей!

Алп эрге къоркъув бермек айып болур.

Бери гел, вёре капир, тюртюшнейик! – деди.

Капир айтды:

– Огъузну эдепсизи, тюркменлени делисине ошаш. Бакъ шугъар, – деди.

Текур айтды:

– Барыгъыз, сорагъыз, улан Бегилни несидир? – деди.

Капир гелип улангъа сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Тюбюнгдеги ал айгъырны билебиз,

Бегилнидир, Бегил къаны!

Къара болат уъз къылычынг Бегилнидир, Бегил къаны!

Уьстюнгдеги темир тонунг Бегилнидир, Бегил къаны!

Янынгдагы игитлеринг Бегилнидир, Бегил къаны!

Эгер Бегил мунда бар буса,

Гечелетип гъюнер эттер эдик,

Акъ къалтакълы къатты жаялар тартышар эдик!

Акъ къанатлы оытгюр окъылар атышар эдик!

Сен Бегилни несисен, улан, айт магъа? – деди.

Бегил огълы бу ерде сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Вёре капир! Сен мени билмесмисен? Акъ безенген Байындыр Ханны бейлер бейи Салур Къазан, къардашы Къара Гюне чабып етди. Дёне билмес Дюлек Эврен. Дюзен огълу Алп Рустам, боз атлы Бейрек Бей Бегилни уъюнде ичер эдилер, сенден часус гелди. Тюбюндеги ал айгъыргъа Бегил мени миндирди. Къара болат уъз къылычын тагыып берди. Къарагъай тал сюнгюсюн абурулап берди. Янынгдагы уъч юз игитин магъа ёлдашлыкъыга къошду. Мен

Бегилни уланыман, вёре капир! Бери гел тюртюшнейик, – деди.

Капир текур айтды:

– Гъазирлен, вёре огъураш огълы! Мен сагъа гелемен! – деди.

Алты хырлы чокъмарын къолгъа алды, уланны устьюне юрюдю. Улан къалкъанын чокъмарны алдына тутду. Ойрден тюпге кипир улангъа къатты урду. Къалкъанын уватды, тувун ёкъ этди. Къапкъачларын сыйырды, уланны алмады. Чокъмарлар булан ябушдулар, токъалашдылар. Къара болат уз къылычлар булан чабушдулар. Серпип-серпип майданда къылычлашдылар. Чокъмарлары увалды, къылычлары сынды, бири-бирин алмады. Къарагъай таллы сюнгюлер булан къырышдылар, майданда бугъя йимик сюзюндюлер, кёкюреклери бузулду, сюнгюлери сынды, бир-бирин алмадылар.

Ат устьюнден экиси де тюшдюлер, тартышдылар, кипирни гючю кёп артыкъ эди, улан арыма башлады. Аллагыу Таалагъа ялбарып сёйледи, гёрейим, не сёйледи.

Айтды:

– Бийиклерден бийиксен, бийик Тенгир!

Кимсе билмес нечиксен, кёрклю Тенгир!

Сен Адамгъа таж бердинг,

Шайтангъа налат къылдынг,

Бир айыпдан ойтгерип савлугъун узатдынг!

Ибрағымни туттурдунг.

Хамны гёнге чырматдынг,

Гётерип отгъа атдынг,

Отун бахча этдинг.

Бирлигинге сыйындым,

Азиз Аллагъ, хочам, магъя мадат! – деди

Капир айтды:

– Улан, уттурдунг буса Тенгирингеми ялбарагъанынг? Сени бир Тенгиринг бар буса, мени етмиш эки путланым бар, – деди.

Улан айтды:

– Я асси малъун! Сен путларынга ялбарасан, мен аламланы ёкъдан бар этген Аллагыма сыйындым! – деди.

Гъакъ Таала Жабраилге буюруду:

– Я Жабраил! Бар шо къулума къыркъ эр чакъы къуват бердим, – деди.

Улан кипирни гётерди, ерге урду. Бурнундан къаны дюдюк йимик шаруллады. Атылып лачин йимик кипирни тамагъын къолгъа алды.

Капир айтды:

– Игит, Аман! Сизин динге не дерлер? Дининге гирдим.

Бармакъ гётерип, шагъадат гелтирип, бусурман болду. Къалгъан кипирлер гёрюп, майданны къоюп къачды.

Чапгъынчылар кипирни элин-юртун уруп, къызын-гелинин есир этдилер.

Улан атасына сюончюй ийберди:

– Къыргъынны алдым, – деди.

Акъ сакъаллы атасы къаршы гелди, уланыны бойнун къучакълады. Къайтып уййлерине гелдилер. Къаршы ятгъан къара тавдан улангъа яйлакъ берди. Къаракъоча югюрюк атдан йылкы берди. Акъ юзлю уланына акъ сирив къой берди. Ала гёзлю улангъа ал гийитли гелин алды.

Акъ безенген Байындыр Хангъа бешлик чыгъарды. Уланын алды, Байындыр ханны диванына барды, къол оыпдо.

Падишагъ Къазан огълы Урузну онг янына огъар ер гёrsетди.

Дадам Къоркъут гелип шатлыкъ этди. Бу огъузнамени тизди, къошду, Бегил огълы Эмренники болсун! – деди. Къазилер башына не гелерин сёйледи.

– Алгыш берейим, ханым!

Ерли къара тавларынг йыгъылмасын,
Салкъыны базыкъ агъачынг гесилмесин,
Аллагъ берген умутунг гесилмесин!

Гюнагыгъызыны аты кёрклю Магъамматгъа багъышласын. Ханым, гъей!

УШУН ХОЖАНЫ УЛАНЫ СЕКРЕКНИ БАЯНЫ

Огъуз заманында Ушун Хожа дейген бир гиши бар эди. Оымрюонде эки уланы бар эди. Уллу уланыны аты Экрек эди. Багъадур, дели яхшы игит эди.

Байындыр Ханны диванына къачан сюйсе барыр, гелир эди. Бейлер бейи Къазаннны диванында буса бугъар къапу ябулмай эди. Бейлени басып

Къазаннны алдында олтурур эди. Кимсеге абур-сый этмес эди. Шолайлыкъда, ханым, гюнлени бир гюнюонде бейлени басып олтургъан Экрекге, Терс Узамыш деген Огъузда бир игит бар эди. Айтды:

– Вёре, Ушун Хожа огълы! Бу олтургъан бейлер олтургъан ерин гъар бири къылыч булан, этмеги булан алгъандыр. Вёре, сен башгесгемисен? Къан тёк-гемисен? Ач тойдургъанмысан? Ялангач гийиндиргенмисен?

Экрек айтды:

– Вёре, Терс Узамыш! Баш гесип, къан тёкмек гюнерми? – деди.

Айтды:

– Озокъда, гюнерdir, я!

Терс Узамышны сёзлери Экрекге кар этди. Турду, Къазан бейден ахын (чапгын этмеге ихтияр) тиледи. Ахын берди. Чакъырды, чапгынчылар жыйылды. Уч юз сайлангъан сюлчели игит муун янына жыйылды. Майханада беш гюн ашама-ичме болду. Ондан Шаругюн учундан Гёкче Денгизге ерли эл чапгын этди. Устьюнлюқден тоонду. Ёлу Алынча Къаласындан оьте эди.

Къара Текур о арада бир парк этген эди. Учагъан къаз, тавукъ, къачардан гийик, тавшан бу ерни толтуруп, Огъуз игитлерине муун тузакъ этген эди. Ушун Хожа уланыны ёлу бу паркдан оьте эди. Паркны къапусун уватдылар. Жайран, гийик, къаз – тавукъ къырдылар, ашадылар, ичдилер. Атларыны ерленин алдылар, гийимлерин чыгъардылар. Шонда Къара Текурну часусу бар эди, буланы гёрдо. Гелип айтды:

– Вёре, Огъуздан бир бёлюк атлы гелди. Паркны къапусун уватдылар. Атланы ерлерин алып, гийимлерин чыгъарды. Негер турасыз? – деди.

Алты юз къара тонлу капир буланы устьюне гелдилер. Игитлерин къырдылар. Экрекни тутдулар. Алып къаланы зинданына ташладылар.

Къара, къара тавлардан хабар артылды, къанлы-къанлы сувлардан хабар гечди. Къалын Огъуз эллериине хабар барды. Ушун Хожаны акъ тёбели уюнене яс къопду. Таза безенген къызы – гелини акъ чечип, къара гиди.

Ушун Хожа:

– Улан, улан, – деп, акъ юзлю анасы булан йылашдылар, бозлашдылар.
Бою бар – ойсер, къабургъалы – семирер. Шонда, ханым, Ушун Хожаны
гиччи уланы Секрек яхшы багъадур, алп, дели игит болду.

Бир гюн ёлу мажлисге ёлукъду. Къондулар, ашадылар – ичдилер. Секрек
кеп болду. Тышгъа аякъ ёлuna чыкъды. Бир ойксюз улан бир яш булан тарты-
шалар.

– Вёре, не болдугъуз? – деп бир къапас бирине, бир къапас бирине урду.
Эсги тонну бити, ойксюз уланны тили аччы болур. Бири айтды:

– Вёре, бизин ойксюзлюгюбоз етмейми? Бизге неге урасан? Гъонеринг
бар буса, къардашынг Алынча Къаласында есиридир, бар ону къутгъар, – деди.

Секрек айтды:

– Вёре, къардашымны аты кимдир?

Айтды:

– Экрекдир.

Айтды:

– Шолай буса Экрекге Секрек ярашар. Къардашым сав буса къайтармасам
къардашсыз Огъузда турмасман. Къарангылы гёзлерим ярыгъы къардаш! – деп
йылады.

Ичкери уйге гирди, изну тиледи бейлеге, – хош къалыгъыз! – деди.

Атын ерледи, минди. Чапды, атасыны уюне гелди. Атындан тюшдю, ана-
сыны тилин изледи. Секрек мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Талпынып, ана еримден турдум.

Ялы къара къазылыкъ атыма бютюн миндим.

Къаршы ятгъан Ала тавну этегине бардым.

Къалын Огъуз эллериnde мажлис бар эди, онда бардым.

Ашав-ичив арасында акъ-боз атлы бир чабып гелди.

Кёп замандан Экрек деген бир игит туснакъ деди.

Хадир Тенгир ёл берген, чыгъып гелген,

Уллу – гиччи къалмады, ол игитте къаршы гетди.

Ана, мен де бараймы? Не дерсен? – деди.

Анасы мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Авзунг учун ойлейим, улан!

Тилинг учун ойлейим, улан!

Къаршы ятгъан къара тавунг

Йыгъылгъан эди, чююлдю ахыр!

Агъагъан кёрклю сувунг

Сорлукъган эди, агъылды ахыр?

Базыкъ агъачда тал бутагъынг -

Къуругъан эди, яшгъарды ахыр!

Къалын Огъуз беклери алдына барса, сен бар!

Ол игитте етегенде

Акъ боз атдан уystюндөн ерге ал тюш!

Къолун алып ол игитте салам бер сен!

Къолун ойбюп, бойнун къучакъла!

Къара тавну тёбеси къардаш тюгюл!

Не турасан, улан, ёрт! Алгъаса! – деди.

Улан анасына сёйледи, гёрейим, не сёйледи.

Айтды:

– Ана, авзунг къурусун!

Ана, тилинг чирисин!

Мени яхши къардашым бармы, гъайын этейим.

Къардашсыз Огъузда турушум болмас!

Ана гъагъы – Тенгири гъагъы тюгюл буса эди,

Къара болат оъз къылычым тартар эдим,

Къапуллатып кёрклю башынг гесер эдим,

Акъ къанынгны ер юзюне тёгер эдим!

Ана, залым, ана! – деди.

Атасы айтды:

– Янгылыш хабардыр, улан! Къачан гетген сени агъанг тюгюл башгъадыр.

Акъ сакъаллы мен атангны йылатмагъыр, акъ. чачлы къарт анангны бозлатмагъыр – деди. Улан мунда сёйледи.

Айтды:

– Уъч юз алтмыш алты алп гъавгъа минсе,

Къанлы гийик уьстюне къавгъа къопса,

Къардашлы игитлер къалкъар – къобар болур,

Къардашсыз мисгин игит елкесине юмурукъ тирелсе,

Йылай туруп, дёрт ягъына багъа болур.

Ала гёзден аччи яшын тёге болур.

Ала гёзлю уланыгъыз гёргюнче,

Бей ата! Къатын ана! Эсен къалыгъыз! – деди.

Ата-ана:

– Янгылыш хабардыр, гетме улан! – дедилер.

Улан айтды:

– Мен ёлумдан къайтман. Агъам тутулгъан къалагъа баргъынча, агъамны оылгенин – тирисин билмей туруп, оылген буса къанын алгъынча, Къалын Огъуз элине гелмесмен, – деди.

Ата-ана йылап Къазангъа адам йибердилер.

– Улан къардашыны артындан гете. Бизге не ой берессен? – дедилер.

Къазан айтды:

– Аягъына ат кишенин уругъуз! – деди. Гёзлегени бар эди, тез тюгюн – тырнакъ этдилер /той/. Атдан айгъыр, тюеден бугъра, къойдан къочгъар сойдулар. Уланны гиев уйде къойдулар. Кызы да, улан да бир тёшекде ятдылар.

Улан къылычын чыгъарды, къызын да, оъзюню де арасына салды. Къызы айтды:

– Къылычынг гётеригит! Мурат бер, мурат ал! Къучакълашайыкъ! – деди.

Улан айтды:

– Вёре, огъураш къызы! Мен къылычыма тувралайым! Огъума чанчылайым! Уланым тораймасын! Торайса, он яшына бармасын! Агъамны юзюн гёргюнче, оылген буса, къанын алгъынча, бу уйге гирсем! – деди.

Эретурду, йылкъыдан бир жагъ ат чыгъарды, ерледи, гийимин гийди, тизгинин тартды, айылын байлады, айтды:

Къызы, сен магъа бир йыл къара!

Бир йылдан гелмесем, эки йыл къара!
Эки йылдан гелмесем, уъч йыл къара!
Гелмесем, ол вакъти оылгенимни билерсен!
Айгыр атымны союп, эливашымны бер!
Гёзюнг йимик тутагъан,
Юрегинг йимик сюегенинг бар буса, огъар бар! – деди.
Къыз мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.
Айтды:
– Игитим, мен сагъа бир йыл къарайым!
Бир йылдан гелмесенг, эки йыл къарайым!
Эки йылдан гелмесенг, уъч – дёрт йыл къарайым!
Дёрт йылдан гелмесенг, беш йыл, алты йыл къарайым!
Алты ёлну айрычына чатырымны къурайым!
Гелегенден, гетегенден хабарынгны сорайым!
Хайыр хабар гелтиргенге ат булан тон берейим!
Къапталлар гийдирейим?
Зек хабар гелтиргенни, уруп, башын гесейим!
Эркек эрни кёкргегиме къондурмайым!
Мурат бер, мурат ал, ондан сонг гет, игитим! – деди.
Улан айтды:
– Вёрё, огъураш къызы! Агъамны башындан ант ичгенмен. Къайтарым ёкъ! – деди.
Къызы айтды:
– Аягъы къутсуз гелин дегинче, утансыз гелин десинлер. Къайнанама, къайнатама айтайым! – деди. Сёйледи. Къыз айтды:
– Атамдан герек къайната!
Анамдан герек къайнана!
Къайтабанын бугърасы уъркдю, гетер,
Тюечилер алдын алса токътатмас!
Йылкыларынг асаву уъркдю гетер,
Йылкычылар алдын алса токътатмас!
Сиривлени къочкъары уъркдю, гетер,
Чабанлар алдын алса токътатмас!
Ала гёзлю уланынг къардашыны артындан гетер,
Ап-акъ юзлю гелининг алдын алса токътатмас!
Сизге маълум болсун! – деди.
Ата-ана ағы этдилер. Ерлеринден талпынып турдулар:
– Улан, гетме! – дедилер. Гёрдюлер, чара болмады.
– Ол агъам тутулгъан къалагъа бармай къойман! – деди.
Атасы, анасы:
– Ёрт улан! Насибинг ачыкъ болсун! Сав, эсен-аман барып гележегинг бар буса! – дедилер.
Атасыны, анасыны къолун оыпдю. Асав атына савутланып минди. Танг къатды, ёртуп ийберди. Уъч гюн тунлу-гюнлю ёртdu. Дере Шам учундан гечди, ол къардашы тутулгъан паркъга гелди. Йылкычы капирлер ат отлаталар. Къылыш уруп алты капир тёбеледи, оылтурдю. Тавуш этип атларын уъркютдю, гелтирип, ол къорукъыга къойду. Танг къатды. Уъч гюн гечелетип ёртгъан

игитни гёзлерин юху алды. Игит атыны югенин билегине байлады, ятды, юхлады.

Шонда капирни бир часусу бар эди. Гелип Текургъа айтды:

– Огъуздан бир дели игит гелди. Йылкычыларынгны оылтурдю, атларын уркютдю, гелтирип къорукъга гийиди.

Текур айтды:

– Савутлу алтмыш адам сачы, барсынлар тутуп гелтириңдер! – деди.

Алтмыш савутлу адам сачылар, бардылар. Нагагындан алтмыш темир тонлу кипир уланны устьюне, гелдилер. Гийимини къавгъасындан, ат түякъ авазындан шонда игитни айгъыры кишнеди. Ханым, ат къулагъы сакъ болар, тартып уланны уятды. Улан гёрдю, бир алай атлы геле. Савутун гъазир этди. Аты кёрклю Магъамматгъа салават гелтириди, атына минди, къара тонлу кипирге къылыч урду, басды, къалагъа къувалады.

Гене юхусун узатмагъа ерине барып ятды, юхлады. Гене атыны тизгинин билегине байлады.

Капирлени сакъ болгъанлары къачып Текургъа гелдилер.

Текур айтды:

– Тфу, юзюгюзге! Алтмыш гиши бир уланны тутмадыгъыз!

Бу гезик юз кипир уланны устьюне гелдилер. Айгъыр гене уланны уятды. Гёрдю, кипирлер алай байланып гелелер.

Улан турду, атына минди. Аты кёрклю Магъамматгъа салават гелтириди, кипирге къылыч урду, басды, къалагъа тыкъды.

Атын къайтарды, гене токътагъан ерине гелди. Юхусун енгмеди, гери ятды, юхлады. Атыны тизгинин гене билегине байлады.

Бу керен ат уланны билегинден чечилди, къачды, кипирлер гене Текургъа гелдилер.

Текур айтды:

– Бу гезик уъч юз барсын! – деди.

Кипирлер айтды:

– Бармайбыз. Келлебизни гесер. Барыбызы да къырап! – дедилер.

Текур айтды:

– Я нечик елеме герек? Барыгъыз, ол туснакъ игитни чыгъарыгъыз, гелтиригиз! Тебегенни артын сюзеген йыртар.

Ат беригиз, тон беригиз! – деди. Гелдилер, Экрекге айтдылар:

– Игит, сагъа Текур рагьму этди. Шунда бир игит ёлчусун – ёллукъчусун, чабанын – чолугъун къоймай ала. Тут шо делини, оылтур, сагъа эркинлик бейрик, бар гет! – дедилер.

– Хош болар! – деди.

Экрекни зиндандан чыгъардылар. Чачын, сакъалын юлодюлөр. Бир ат, бир къылыч бердилер. Уъч юз кипир огъар ёлдашлыкъга бердилер. Уланны устьюне гелдилер. Уъч юз кипир генг ерде турдулар. Экрек айтды:

– Къайда ол дели игит?

Йыракъдан гёрсөтдилер.

Экрек айтды:

– Гелигиз барайыкъ, – деди. – Тутайыкъ!

Кипирлер айтды:

– Текурдан буйрукъ сагъа болду, сен бар! – дедилер.

– Параҳат юхлай, гелигиз барайыкъ! – деди.

Капирлер айтды:

– Гый не юхудур? Къолтукъ тюпден къарап тура. Туар бизге генг тюзлюкню тар гёrsетер, – дедилер.

Экрек айтды:

– Гъали мен барайым, къолун-бутун байлайым, ондан сонг сиз гелерсиз, – деди.

Тебинип капирлени арасындан чыкъды, ат гъайдап бу игитни уьстюне гелди. Атындан тющю, тизгинин бир бутакъга илди. Бакъды, гёрдю, он дёртюндеги бир исбайы улан, ала гёзлю жагыл иgit бурчакъ – бурчакъ терлegen, юхлай, гелегендөн хабары ёкъ. Айланды, баш ягъына гелди, гёрдю, белинде къомузу бар, чыгъарып къолуна алды. Сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

– Талпынып ерингден тургъан, игит!

Ялы къара къазылыкъ атын бютюн минген, игит!

Бийик башлы АлА Тавдан гече ойтген!

Агъагъан кёрклю сувдан юзюп гечген!

Харипликге тюшюп ятгъанмысан?

Бувунундан билеклени акъ къолларын байлаташ,

Донгуз аран полугъунда ятма сюемисен?

Акъ сакъаллы атангны, акъ самайлы анангны,

Йылатыбан, бозлатыбан къойгъанмысан?

Неге ятгъансан игит?

Къапул болма, кёрклю башынг сакъла, игит!

Ала гёзюнг ач чы, игит!

Хадир берген татли жанынг юху алгъан, игит!

Бувунундан къолларынгны байлматмагъыр,

Акъ сакъаллы атангны, къарт аягъан анангны йылатматмагъыр!

Не игитсен Къалын Огъуз элинден гелген, игит?!

Яратгъан Гъакъ учун туруп гел чи!

Дёрт янынгны капир байлады, белгили бил! – деди.

Улан серменип эретурду. Белиндеги къыллычъа харманды, сувурду.

Гёрдю, къолунда къомуз бар.

Айтды:

– Вёре, капир! Дадам Къоркъутну къомузуну гыюрметине урмадым, – деди.

Эгер къолунгда къомуз болмагъан буса, агъамны башы учун сени эки гесек эте эдим, – деди.

Тартып къомузну къолундан алды. Улан мунда сёйледи, ханым, гёрейим, не сёйледи:

– Болгъан бюгюн еримден тургъаным къардаш учун!

Акъ боз атлар ёргъалатдым къардаш учун!

Къалагъызыда туснакъ бармы, капир, айт чы магъа!

Къара башым къурбан болсун, капир сагъа! деди.

Уллу къардаши Экрек мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи:

– Авзунг учун ойлейим, къардаш!

Тилинг учун ойлейим, къардаш!

Къаларынг – къопарынг еринг сорасам не ерdir?

Къара тун ичинде ёл алсанг, умутунг недир?

Кюллю алам гётереген ханыгъыз кимdir?

Къавгъа гюню ондан тёбен алпыгъыз кимdir?

Игит, сени атанг кимdir?

Алп эр эрден атын яшырмакъ айып болур.

Атынг кимdir, игит! – деди.

Бирдагъы сёйледи.

Айтды:

– Къайтабаным күтегенде тюечиммисен?

Йылкъыларым күтегенде йылкъычыммысан?

Сиривлени күтегенде чабаныммысан?

Къуллугъумда чалышагъан найбиммисен?

Бешикде къоюп гетген къардашыммысан?

Игит, айт чы магъя!

Къара башым къурбан болсун бюгюн сагъя!

Секрек бу ерде уллу къардашина сёйледи. Айтды:

– Къарангы тун ичинде ёл алсам, умутум Аллагъ!

Кюллю алам гётереген ханыбыз Байындыр Хан!

Кыргызын гюн ондан тёбен бейибиз алпыбыз Салур Къазан!

Атам атын сорасанг Ушун Хожа!

Мени атым сорар болсанг Секрек!

Къардашым бар болгъан аты Экрек! – деди.

Бирдагъы сёйледи. Айтды:

– Къайтабанынг күтегенде тюечингмен!

Йылкъыларынг асавларынг күтегенде йылкъычынгман!

Бешикде къоюп гетген къардашынгман! – деди.

Уллу къардаши Экрек мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

– Авзунг учун ойлейим, къардаш!

Тилинг учун ойлейим, къардаш!

Эр болдунгму, игит болдунгму, къардаш!?

Харипликдеги къардашынгны алма сен гелдингми, къардаш! – деди.

Талпынып эки къардаш къучакълашып гёрющдюлер. Экрек гиччи къардашыны бойнун ойпю, Секрек уллу къардашыны къолун ойпю. Къаршы ягъадан капирлер къарашибып айтдылар:

– Тутущдулар бугъай? Оланыки енгерми, бизинки енгерми? – дедилер.

Гёрдюлер, сонг къучакълашдылар, гёрющдюлер, къазылыкъ атлар минишди-лер, къара тонлу капирлеке ат салдылар. Къылыш юротдюлер. Капирни басды-лар, къырдылар, къалагъа тёкдюлер, гелип гене ол къорукъга гирдилер. Атла-рын тышгъа чыгъардылар. Йылкъылап атланы ойзлеге гъайдадылар. Дерешам союна багъып гечдилер. Гюн юротдюлер, Огъузну дазусуна етдилер.

Секрек къанлы капир элинден къардашын тартып алды. Акъ сакъаллы ата-сына сююнчюй ийберди:

– Атам магъя къаршы гелсин! – деди.

Ушун Хожагъа чабып гелди:

– Сююнчюй! Гёзюнг ярыкъ! Уланларынг экиси де сав, эсен гелди! – деди-лер. Хожа эшитип шат болду. Кумбур-кумбур давуллар/накъыралар/ чалынды.

Алтын бургъучлу борулар /зурнай/ кычырды. Ол гюн ала эшикли отавлар тигилди. Атдан – айгыр, тюеден бугъра, къойдан къочгъар союлду. Хожа бей уланларына къаршы гелди, атындан тюшдю, уланларын къучакълап гёрющдю.

– Хошмусуз, эсенмисиз уланлар?! – деди.

Гюнлюгю алтын тигив отавуна гелдилер. Шатлыкъ, ашав, ичив болду. Уллу уланына да кёрклю гелин гелтириди. Эки къардаш бир-бирине гиев – нёкер болдулар. Уйлерине чабып тюшдюлер. Мурадына – умутуна етишдилер. Дадам Къоркъут гелип йыр йырлады, сөз сейледи:

– Аввал – ахыр узун яшавну учу оылном! Оылном вакътиси гелгенде арив имандан айырмасын! Гюнагыгъызын Магъаммат Мустапаны юзю, союна бағышласын! Амин дегенлер дидар /юз/ гёрсюн!

Ханым гьей!

САЛУР КЪАЗАН ТУСНАКЪ БОЛУП УЛАНЫ УРУЗ ЧЫГЪАРГЪАНЫНА БАЯНЫ.

Шолай, Ханым! – Трабзон Текуру бейлербейи болгъан хан Къазангъа бир къарчыгъа берген эди. Бир гече ашама олтургъанда къушчубашына айтды: – Вёре, бүгюн къарчыгъаланы ал, яшыртгъын гъавгъа барайым! – деди. Ерлеп миндилер, гъав ерине бардылар. Гёрдюлер, бир сирив къаз олтургъан. Къазан къарчыгъасын салды. Алмады. Къарадылар, къарчыгъа Туман къаласына гирди. Къазан ойгъа тюшдю. Къарчыгъаны артындан тербенди. Долдам тёбеден артылды, капир элине гелди. Бара туруп Къазанны гёзюне юху гелди. Бейлер айтдылар:

– Ханым, къайтайыкъ!

Къазан айтды:

– Бираз дагы барайым, – деди. Къарады, бир къала гёрдю, айтды: – Бейлер, гелигиз ятайыкъ! – деди.

Къазанны гиччи оылном алды, юхлады. Шолай, ханым Огъуз бейлери етти гюн юхлады. Ону учун гиччи оылном дей эдилер. Шонда ол гюн Туман къаласыны текуру гъавгъа чыкъгъан эди. Часус гелди, айтды:

– Бир бёлюк атлы гелди, ичинде бейлери ятды, юхлады. Текур адам салды:

– Ким экенин бил! -деди.

Гелгенлени билди, булар Огъуз эренлериндендер. Гелип Текургъа хабар бердилер. Текур да шоссагъат чарасын гёрдю, буланы устьюне гелди. Къазанны бейлери бакъдылар, гёрдюлер, яв геле, айтдылар:

– Къазанны мунда берсек, уюнде бизин къуварлар. Гереги булайдыр, мунда кырылабыз! -дедилер.

Капирни къаршыладылар, гюнөр этдилер. Къазанны устьюнде йигирма беш бейни шагыт этдилер. Къазанны устьюнде тюшдюлер, юхтайгъан ерде тутдулар, къолун-бутун бек байладылар, бир арбагъа юкледилер, арбагъа мугъкам аркъанлар булан байладылар. Арбаны екдилер, юрюп ийбердилер. Юрой-ген арбаны авазына Къазан уянды, герилди, бу къолларындагъы аркъанланы барын да уъздю, арбаны устьюнде олтурду, къолун – къолуна уруп, къычырып кюледи.

Капирлер айтдылар:

– Не кюлейсен?

Къазан айтды:

– Вёре капирлер, бу арбагъа бешигим деп туралы эдим! Сизин акъсакъ – токъ-сакъгъа дадым-дайым деп туралы эдим, – деди.

Нечик де, Къазанны гелтирилдер. Туманны къаласында бир къуюгъа ташладылар. Къуюну авзуна бир тирмен ташын салдылар. Ашамлыкъыны, су-вну ташны тешигинден бере эдилер.

Бир гюн Текурну къатыны айтды:

– Барайым, Къазанны гёрейим, не гъаллы гишидир мунча адамлагъа гюч этеген, – деди.

Къатын гелип зинданчыгъа къапуну ачдырды, чакъырды, айтды:

– Къазан бей, недир гъалынг? Ер тюбюнде хошму, ер юзюнде хошму? Ерни тюбюнде яхшымы, ерни устьюнде яхшымы? Гъали недир ашавунг, недир ичи-вонг, недир минивонг? – деди.

Къазан айтды:

– Оълюлеге аш береген вакъти къолларындан чыгъарып аламан. Гъаман оълюлеригизни ёргъалайгъанына минемен, чагъына гелгенлерин ашайман, – деди.

Текурну авраты айтды:

– Дининг учун, Къазан бей, етти яшында бир къызызъышым оълген эди, рагьму эт, огъар минме! – деди.

Къазан айтды:

– Оълюлеригизни ичинде ондан ёргъасы ёкъ. Даим огъар минемен, – деди.

Аврат айтды:

– Вай, сени къолунгдан не ер юзюнде тирибиз, не ер тюбюнде оълюбюз къутулмайдыр, – деди.

Гелди Текургъа айтды:

– Рагъму эт! Ол татарны къуюдан чыгъар! Къызызъышынгны белин узэр. Даим тюбюне салып къызызъышымы мине. Къалгъан оълюлеригизни зулму эте. Бары да оълюлеригизге берген ашыбызын къолларындан чыгъарып алып ашай. Ону къолундан не оълюбюзге, не тирибизге къутулув ёкъ. Дининг учун ол эрни къуюдан чыгъар! – деди.

Текур бейлерин жыйып айтды:

– Гелигиз, Къазанны къуюдан чыгъарайыкъ, бизин къойсун, Огъузну сын-дырысын, ондан сонг да шарт этсин, бизин элибизге явгъа гелмесге, – деди.

Бардылар, Къазанны къуюдан чыгъарып гелтирилдер, айтдылар:

– Ант ич, бизин элибизге явгъа гелмесге. Гъали бизин къой. Огъузну сын-дыры, сагъа эркинлик берейим, бар, гет! – дедилер.

Къазан айтды:

– Воллагъ-биллегъ, тиоз ёлну гёрген сонг, айры ёлдан гелмесмен, – деди.

Айтдылар:

– Воллагъ Къазан яхши ант ичди, – дедилер. – Энни Къазан бей де бизин-ки! – дедилер. Къазан айтды:

– Мен ер юзюнде адам макътамадым. Бир адам гелтиригиз, минейим, си-зин макътайым, – деди.

Бардылар, бир эр капир гелтирилдер. Бир ер, бир юген гелтирилдер. Ка-пирни аркъасына ер салдылар, авзуна юген урдулар, атча чёкдюрдю. Гъазир-

ленип аркъасына минди. Табанын табанына къакъды, къабургъасын къарнына чалкындырды. Югенин тартып, авзун айырды. Капирни оылтурдю, чёкдю, алдында олтурду, айтды:

— Вёре, капирлер! Къомузумну гелтиригиз, сизин макътайым, — деди. Барылар, къомузун гелтирилдер. Къолуна алып мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды:

Он минг эрли явну гёрсем, оюнум, дедим!
Йигирма минг эр явун гёрсем, йыламадым!
Отуз минг эр явун гёрсем, отгъя чайдым!
Къыркъ минг эр явун гёрсем, жан къыя бакъдым!
Элли минг эр гёрсем, эл бермедин! —
Алтмуш минг эр гёрсем, айтышмадым!
Сексен минг эр гёрсем, сесгенмедин!
Токъсан минг яв гёрсем, тоналмадым!
Юз минг эр гёрдюм буса, юзюм бурмадым!
Юзю дёнмес къылычымны къолгъа алдым,
Магъамматны дини учун къылыч урдум.
Акъ майданда юмрукъ башын топдай гесдим!
Онда дагъы эрмен, беймен деп макътанмадым!
Макътанагъан эркеклени хош гёргедин!
Элинге гирген экенмен, вёре капир, оылтур мени!
Къара къылычынг сал бойнума, гес башым!
Къылычынгдан къачарым ёкъ!
Асылымны, абурлумну бузмагъым ёкъ! — деди.
Бирдагы сөз сёйледи,
Айтды:
Бийик-бийик къара тавдан таш юмарланса,
Мол таманым, бутумну къаршы тутар Къазан эр эдим!
Пиравун тишлер гётерилип ерден чыкъса,
Таманым перчин этген Къазан эр эдим!
Если-если бей уланлар къавгъа этсе,
Къамучу уруп тындырагъан Къазан эр эдим!
Бийик тавланы туман басса,
Къара пусарыкъ /мираж/ толу къонса,
Къара атымны къулагъы гёрюнмес болса,
Къулакъ асмай ёл алагъан Къазан эр эдим!
Етти башлы аждагъагъа етип бардым,
Гъайбатындан сол гёзюм яшланды.
Гъей гёзюм, намарт гёзюм, кюкай гёзюм,
Бир йыландан мунча неге къоркъунг, — дедим.
Онда дагъы эрмен беймен деп макътанмадым,
Макътанагъан эренлени хош гёргедин.
Элинге гиргенмен, вёре капир, оылтур мени!
Еттир мени!
Сал къылычынг, гес башым!
Къылычынгдан къачарым ёкъ!
Асылымны, абурлумну бузмагъым ёкъ!

Огъуз эренлери бар тура сени макътавум ёкъ! – деди.
Къазан мунда бирдагы сёйледи:
Алыс ерде яйылгъан Оман денгизинде,
Чет ерлерде ерлешген капир шагъары.
Онга-солгъа талашар юзючлери,
Сув тюбюне гёмюле гёмюлгючлери.
Тенгири мэнмен деп сув тюбюнде чакъырар ассилери.
Онгун къоуп, терсин охур къызы-гелини.
Алтын ашыкъ ойнар Санжуданны бейлери.
Алты керен Огъуз барды, алмады ол къаланы.
Ол къалагъа алты эр булан мен Къазан бардым,
Алты гюн де къоймадым, ону алдым.
Килисасын йыгъып, ерине межит къурдум,
Азан азанлатдым.
Къызын – гелинин акъ кёкрегимде ойнатдым,
Бейлерин къул этдим,
Ондан дагъы эрмен, беймен деп макътанмадым,
Макътангъан эрлени хош гёргедим.
Къолунга тющдюм экен, вёре капир, оылтур мени,
Етдир мени!
Къылычынгдан къачарым ёкъ,
Оз аслум, оз тёрюм сёкмегим ёкъ! – деди.
Къазан гене сёйледи.
Айтды:
Алыс къырда дёндюргеним,
Вёре капир, сени атанг.
Йыбав этме уйренгеним,
Сени къызынг, гелининг.
Акъчакъала, Сюрмелиде ат ойнатдым.
Ат булан Къарын элине чапгъын этдим.
Акъ Хисар къаласыны тамын йыкъдым.
Акъ акъча гелтирдилер, пултур дедим.
Къызыл алтын гелтирдилер, багъыр дедим.
Ала гёзлю къызын-гелинин гелтириди, алданмадым.
Килисасын йыкъдым, межит къурдум.
Алтынын-гюмюшюн таладым.
Ондан сонг да эрмен беймен деп макътанмадым,
Макътангъанланы да хош гёргедим.
Къолунга гиргеним, вёре капир, оылтур мени!
Етдир мени!
Озюмню аслум, оз тёрюм сёкмегим ёкъ.
Сагъа айтма макътавум ёкъ! – деди.
Къазан бей мунда бирдагы сёйледи,
Айтды:
Акъ къаяны къапланыны эркегинде бир тамурум
Ортач къырда сизин гийиклеригиз тутмагъа.
Акъ къамушну арсланында бир тамурум,

Алаша атларыгъыз тутмагъя.
Айгъа улур бёрюню эркегинде бир тамурум
Акъ юнлю къоюгъузгъа гёзет этме.
Акъ шункъар /кречет/ къушну эркегинде бир тамурум,
Ала оырдек, къара къазынг учурмасгъа.
Къалын Огъуз элинде бир уланым бар, Уруз атлы,
Бир къардашым бар Къара Гюне атлы,
Янгыдан тувгъаныгъыз тораймаслар.
Къолунга тюшгенмен, вёре капир, оылтур мени!
Етдир мени!
Къылышынгдан къачарым ёкъ.
Оъзюмню аслум, оъз тёрюм сёкмегим ёкъ! – деди.
Бир дагъы сёйледи,
Айтды:
– Ит йимик гъав-гъав этген чирик хырслы,
Гиччи донгуз шюлмели!
Бир торба салам тёшекли!
Ярым керпич ястыкълы!
Ёнма агъач Тенгирили!
Итим капир!
Огъузну гёрген экенмен, сени макътарым ёкъ!
Ондан оылтуре бусанг, вёре капир, оылтур мени!
Оылтурмесенг Хадир къойса, оылтурермен капир сени! – деди.
Капирлер айтды:
– Бу бизин макътамады, гелигиз, муну оылтурейик!
Капир бейлери жыйылдылар, гелдилер, гене айтдылар:
– Муну уланы бар, муны оылтурмеге ярамас! – дедилер. Гелтирдилер, дон-
гуз аранына туснакъгъа салдылар. Ат аягъы солхуч, озан тили югюрюк болур.
Къазаннын оылгенин – тирисин кимсе билмеди.

Шолайлыкъда, Ханым, Къазаннын бир улан яшы бар эди, оысдю, игитчик болду. Бир гюн атгъа минип дивангъа гелгенде бир гиши айтды: – Сен Къазан Ханны уланы тюгюлмюсен дагъы? – деди. Ачувланып Уруз айтды: – Вёре, огъураш! Мени атам Байындыр Хан тюгюлмю? Айтды: – Ёкъ, ол анангны ата-сыдыр. Сени дадангдыр. Уруз: – Вёре, я мени атам оылгенми – савму? – деди. Айтды: – Савдур, Туман къаласында туснакъдадыр, – деди. Булай дегенде улан йылады – бузулду. Атын буруп гери къайтды, анасына гелди. Мунда анасына сёйледи, гёрейим, Ханым, не сёйледи. Айтды: – Вёре ана! Мен Байындыр Ханны уланы тюгюл экенмен. Вёре, огъураш къызы! Муну магъа не учун айтмадынг?
Ана гъагъы Тенгири гъагъы демей буса къара болат уъз къылышынгны бойнунга тартар эдим, къапуллатып башынгны гесер эдим, ал къанынгны ер юзюне тёгер эдим, – деди. Анасы йылады, айтды: -Улан, атанг сав. Амма айтмагъа къоркъа эдим, капирге баар деп, оъзюнге уарсан деп, гъалек боларсан деп. Ону учун сагъа айтмадым, жаным, улан! – деди. Амма дайынга адам йибер, гелсин, гёр-
сон, недер? – деди. Адам йиберди, дайы айтды, гелди.

Уруз айтды:
– Мени атам туснакъ болгъан къалагъа гетемен!
Жыйылып сёйлешдилер, бары бейлеге хабар этди:

– Уруз атасын күтгъарма бара, кёмекге гелигиз! – дедилер.
Асгер жыйылды, гелди.

Алп Уруз чатырларын чыгъарды, савутханасын юкледи. Къара Гюне че-
ривбашы болду, зурнай согъуп юрюдюлер, ёлгъа гирдилер.

Ел уьстюнде капирни Ая– Софиясына барды. Кешишлер сакълай эди. Бек
бегилген килиса эди. Атлардан тюштю, дав опуракъларын чечди, савдюгерчи
опуракълар гийди, къачыр-тюе гъайдадылар, гелдилер.

Капирлер гёрдюлер, гелгенлер савдюгерчилеге ошамай. Къачдылар, къа-
лагъа гирдилер. Къапуларын ябып, чыргъа чыкъылар:

– Кимлерсиз? – дедилер.

Булай айтды:

– Савдюгерчилербиз!

Капирлер:

– Ялгъан сёйлейсиз! – деп ташгъа тутдулар.

Уруз атындан тюштю, айтды:

– Гъей, атамны аягъындан чагъыр ичгенлер! Мени сюйгенлер атдан тюш-
сион.

Муну къапусуна бирер чокъмар урайыкъ! – деди.

Он алты игит атылып атлардан тюштюлер. Къалкъынлар булан ябын-
дылар Чокъмарларын инбашларына алдылар. Къапугъа гелдилер. Бирер чокъ-
мар уруп, къапуну уватдылар. Ичине гирдилер. Ичинде бар чакъы капирлени
къырдылар. Къыргъа хабарын чыгъартмадылар. Малын талады. Къайтып ери-
не гелип къондулар.

Шонда бир туварчы бар эди, къаланы алгъанны гёрдю, къачды, текургъа
барды, Ая-Софияны алгъанны айтды:

– Не олтургъансиз? Уьстюгюзге яв гелди. Башыгъызын чарасын гёрюгюз,
– деди.

Текур бейлерин жыйиды:

– Булагъа не гъилла этейик? – деди.

Бейлер айтдылар:

– Буну амалы шо болур, Къазанны чыгъарайыкъ, олагъа къаршы этейик.
Бу сёзни маслагъат гёрдюлер. Барып Къазанны чыгъарып, Текурну алдына
гелтиридилер.

Текур айтды:

– Къазан бей! Уьстюбюзге яв гелди. Бу явну уьстюбюзден гетерсенг,
сагъа эркинлик беремен. Ондан сонг да харажгъа мутигъ боламан. Сен де
ант ич, бу бизин элибизге явгъа гелмежексен.

Къазан айтды:

– Воллагъ-биллегъ, тиоз ёлну гёрген сонг, терс ёлдан гетмесмен, – деди.

Капирлер:

– Къазан бей ант ичди, – деп сюондюлер.

Текур черивион жыйып, майдангъа гелтириди, чатыр тиктирди. Капир асге-
ри Къазаннын айланасына жыйылды. Къазангъа гийим гелтиридилер, къылыш ва
сюнгю, чокъмар ва гюбе, оyzге дав алатларын гийдирип онгардылар.

Шо заман Огъуз эренлери бёлюк-бёлюк болуп геле башлады.

Уллу накъыралар ойкордюлер, гиччи накъыралар такъырладылар. Къазан
гёрдю, асгерни алдында бир акъ-боз атлы, акъ байракълы, бек темир тонлу,

Огъузну алдына чыгыып, чатырны тикди, овз бёллюгюн тизди, турду. Ону арты булан Къара Гюне гелди, асгерин тизди, турду.

Шо заман мунда Къазан атын майдангъа гъайдады, чер тиледи. Боз атлы Бейрек ат тепди, майдангъа гирди. Къазан мунда сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи. Айтды:

Талпынып еринден тургъан игит!

Не игитсен?

Устьюне бек темир тон гийген игит!

Не игитсен?

Атынг кимдир, игит, айт магъя?! – деди.

Бейрек мунда сёйледи, айтды:

Вёре капир! Сен мени билмесмисен?

Парасарын Байбурт беклигинден къушдай учгъан!

Атагъанын ятлардан чыгъарып алгъан!

Байбура Хан огълы Бамсы Бейрек дерлер магъя!

Гел бери, вёре капир, давлашайыкъ! – деди.

Къазан мунда бирдагъы сёйледи, айтды:

– Вёре игит! Бу черивню алдына акъ байракълы бёлюк чыкъды Чатырын алгъа тикди. Акъ-боз атгъа минген ол игит не игитдир? Игит, башынг учун, айт магъя!

Бейрек айтды:

– Вёре капир! Кимни кими болма герек? Бейибиз Къазанны уланыдыр, – деди.

Къазан ичинден айтды:

Алгъамдуиллагы! Мени уланъяшым къудратлы эр болгъан, – деди. Бейрек: – Вёре, капир! Нече бир ону – муну сорайсан магъя?! – деди. Къазангъа атны бакъдырды. Алты хырлы чокъмарын къолуна алып, Къазангъа урду.

Къазан овзюн билдирмеди. Билегинден тутуп, тартып чокъмарын къолундан алды. Бейрекни елкесине бир чокъмар урду.

Бейрек ат бойнун къучакълады, артгъа къайтды. Къазан айтды:

– Я Бейрек! Бар бейинге айт, гелсин! – деди.

Муну гёрдю, Эйлик Хожаны уланы дёне билмес Дюлек Эврен майдангъа гирди. Къазан мунда сёйледи, айтды:

Алар тангда еринден тургъан игит,

Не игитсен?

Бедев атын ойнатып гелген игит.

Не игитсен?

Эр эрден атын яшырмакъ айып болур,

Атынг кимдир, игит, айт чы магъя! – деди.

Дюлек Эврен айтды:

Вёре капир! Мени атым билмеймусан?

Овз атын хорлайгъан элден чыкъгъан!

Элли етти къаланы киритин алгъан!

Эйлик Хожа огълы дёне билмес Дюлек Эврен дерлер магъя, – деди.

Сюнгюсюн къолуна алды, ат салды. Къазангъа чанчайым деди, чанчмады, ольтюп гетди.

Къазан ат тепди, сюнгюсюн тартып къолундан алды, тёбесине урду, пара-пара болду, увалды, айтды:

– Вёре огъураш оғылы, айт бейинге, гелсин! – деди. Ол дагы да эр чакъырды. Дюзенни уланы Алп Рустам ат тепди, майдангъя гирди. Къазан мунда гене сёйледи, айтды:

– Талпынып еринден туруп гелген!

Къазылыкъ атын бютюн минген!

Не игитсен?

Атынг кимдир айт чы магъя! – деди.

Алп Рустам айтды:

– Талпынып еринден туруп гелген!

Эки къардаш яшын оылтиорюп залил гесген!

Дюзенни уланы Алп Рустам дерлер магъя! – деди.

Ол да Къазангъя ат салды, аламан деди, алмады. Къазан бей бугъар да бир къапас урду. Айтды:

– Вёре огъураш! Бар бейинге гел дейин! – деди.

Ол да къайтды, Къазан дагы да чер чакъырды.

Урузну тизгинин дайысы Къара Гюне тутгъан эди, талпынып къолдан чыкъды, къылычын сувурду, атасыны уьстюне ат салды. Танымады, инбашына къылыч урду. Гийиминден оытдю, инбашына дёрт бармакъ яра салды. Ал къаны агъылды, къойну толду.

Уруз гене айланды, бирдагы урмагъя къарады. Къазан мунда чакъырып уланына сёйледи, гёрейим, ханым, не сёйледи.

Айтды:

Къара тавум тёбеси, улан!

Къарангы гёзлеримни ярыгъы, улан!

Алпым, Уруз! Арсланым, Уруз!

Акъ сакъаллы атангны оылтиорме, улан! – деди.

Урузну юрек тамурлары къайнады. Къара къайма гёзлери къан-яшдан толду. Атдан ерге тюшдю, атасыны къолун оыпдю. Къазан да атдан тюшдю, уланыны бойнун оыпдю. Бейлер Къазангъя, уланына ат салдылар, арагъя алдылар. Бары да атдан тюшюп Къазанны къолун оыпдюлөр. Юрюп капирге ат салдылар, къылыч урдулар. Тёбелерде, тюзлерде капирге къыргын гелди. Къаланы алдылар. Килисасын йыгъып, межит къурдулар.

Уруз къанлы капир къолундан атасын тартып алды, Къалын огъуз элине гелип чыкъды. Акъ юзлю анасына сюончюй ийберди. Безенген къызы – гелини Къазангъя къаршы гелип, къолун оыпдюлөр, аягъына тюшдюлөр. Къазан кёрклю талада чатыр отавун тикдирди. Етти гюн, етти гече той-йыбав этип ашама-ичме болду.

Дадам Къоркъут гелди, къомуз сокъуду. Къази эренлени башына не гелерин сёйледи:

Къайда макътавугъуз, бей эренлер? Диңя меники дегенлер?

Ажжал алды, ер яшырды,

Пана диңя кимге къалды?

Гелимли, гетимли диңя!

Сонг учу оылюмлю диңя!

Оылюм вакътиси гелгенде арив имандан айырмасын! Хадир сени намарт-

гъя уъзюрю этмесин! Беш калима дуа къылдыкъ, къабул болсун! Амин, амин дегенлер бет гёрсюн! Гюнагыгъызыны аты кёрклю Магъаммат Мустапа гьюрметине багъышласын.

Ханым, гъей!

ИЧ ОГЪУЗГЪА ТАШ ОГЪУЗ АССИ БОЛУП, БЕЙРИКНИ ОЬЛЮМЮНЮ БАЯНЫ

Уъч Окъ, Боз Окъ жыйылса Къазанны уъюн талавур эте эди.

Къазан гене уъюн талавур этдирди. Амма Таш Огъуз мунда болмадылар. Барында Ич Огъуз талавур этди. Къачан Къазан уъюн талавур этсе, гъалалын къолундан алып, тышара чыгъя эди. Ондан сонг талавур эте эдилер.

Таш Огъуз бейлеринден Аруз, Эмен ва къалгъан бейлер муну эшилдилер, айтдылар:

– Бакъ! Гъар заман Къазанны уъюн бирче талавур эте эдик. Гъали не учун булай болду? – дедилер.

Гъакълашып бары Таш Огъуз бейлери Къазангъа гелмедицелер.

Ачувландылар.

Къылбаш деген Къазанны янында бир гиши бар эди. Къазан айтды:

– Вёре, Къылбаш! Бу Таш Огъуз бейлери дайым булан бирче гелир эди.

Гъали не учун гелмедицелер? – деди.

Къылбаш айтды:

– Билмеймисен не учун гелмегенни? Уъюнгню талавур этегенде Таш Огъуз онда болмадылар. Себеби олдур, – деди.

Къазан айтды:

– Ачув сама тутмагъянмы? – деди.

Къылбаш айтды:

– Ханым, мен барайым, оланы дослугъун, душманлыгъын билейим, – деди.

– Сен билесен, бар! – деди.

Къылбаш бир нече адам булан минип, Къазанны дайиси Арузну уъюне гелди.

Аруз да алтын гюнлюгюн тигип, уланлары булан олтургъан эди.

Къылбаш гелип, Арузгъа икрам этди, салам берди. Ер гёрсетдилер, олтурду, айтды:

– Къазангъа балагъ гелди, шоссагъят дайым Аруз магъа гелсин, – деди.

Къара башым пашман болду. Уъстюме яв гелди. Къайтабанда

тиюлерим бозлатдылар, ийлкъыларда къазылыкъ атларым кишнетдилер, акъ тюмен къойларым мангыратдылар, къувдай безенген къызыбыз-гелининизге къыйынлыкъ болду. Мени къара башыма, гёр нелер гелди? Дайым Аруз гелсин! – деди.

Аруз айтды:

– Вёре Къылбаш! Ол вакъти Уъч-Боз окъ жыйылып Къазанны уъюн талавур этегенде, бизин не айыбызыз бар эди, талавургъа бизин чакъырмады, – деди. Гъали Къазанны башына къыйынлар гелсин! Дайысы Аруз онда турсун! Биз Къазангъа душманбыз, мекенли билсин! – деди.

Къылбаш да мунда сёйледи, гёрейим, ханым не сёйледи.

Айтды:

– Вёре огъураш! Талпынып Къазан Хан еринден туруп гелди.

Алатавда чатырын, отавун тиқди.

Үч юз алтмуш алты алп эренлер янына жыйылдылар.

Ашав-ичивню арасында бейлер сени ахтарды.

Ханым сағъа душман болду дедилер.

Мен барып мекенли билип гелейим деп гелдим.

Үстүбюзге яв да гелмеди.

Мен сени дослугъунгну-душманлыгъынгны сынама гелдим.

Къазангъа душман экенинг билдим, – деди.

Туруп: – Хош къал! – деп гетди.

Аruz Къочаны къайгъы-дерт басды. Tаш Огъуз бейлерине адам йиберди.

– Эмен гелсин, Алп Рустам гелсин, дёне билмес Дюлек Эврен гелсин, гери къачмас бейлер бары да гелсин! – деди.

Tаш Огъуз бейлери жыйылдылар. Aruz Kъocha ала тюс отавларын тюзге тиқди. Атдан-айгъыр, тюеден-буғъра, къойдан-къочгъар сойдурду. Tаш Tаш Огъуз бейлерин абур этип тойлады. Айтды:

– Бейлер, мен сизин неге чакъырдым, билемисиз? – деди.

Айтдылар:

– Билмейбиз.

Aruz айтды:

– Къазан бизге Къылбашны йиберди. Элим-юртум чапгъын этилди, къара башыма къайгъы къопду, дайым Aruz Tаш Огъуз бейлери булан бирче магъа гелсин деди. Къылбашгъа айтды:

– Къазанны уюн талавур этегенде Tаш Огъузну бейлери де талай эди.

Бейлер гелип Къазангъа саламлап, гете эди.

Эмен айтды:

– Я сен не жавап бердинг?

Aruz айтды:

– Вёре огъураш! Биз Къазангъа душманбыз, – дедим.

Эмен айтды:

– Тюз айтгъансан! – деди.

Aruz айтды:

– Бейлер! Я сиз не дейсиз?

Бейлер айтды:

– Не дейик? Эгер сен Къазангъа душман болдунг буса, биз де душманбыз.

Aruz арагъа Китап гелтириди, бары да бейлер, къол салып, ант ичдилер:

– Сени доступга-дост, душманынга-душманбыз.

Aruz жумла бейлени халатлады, къайтды, айтды:

– Бейлер! Бейрек бизден къызы алгъян, гиевюбюздюр. Амма Къазаннын инангъан адамыдыр. Гелигиз, бизин Къазан булан ярашдырын дейик, гелти-рейик. Бизге мутигъ болса-хош, болмаса-мен сакъалын тутарман, сиз къылыш уарсыз, паралап арадан гетдирейик. Ондан сонг Къазан булангъы ишибиз хайыр болар, – деди.

Бейрекге кагъыз бакъырдылар. Бейрек отавунда игитлери булан ашай-иче эди. Aruzдан адам гелди, Бейрекге салам берди. Бейрек саламны алды. Айтды:

– Ханым, Аруз сагъа салам айта, кёмек этсин, Бейрек гелсин, Къазан булан бизин ярашдырысын! – деди.

Бейрек:

– Хош болар! – деди.

Атын ерледилер, минди, къыркъ игити булан Арузну уюне гелди, олтургъан оғыуз бейлеринегирип салам берди. Бейрекге Аруз айтды:

– Билемисен, Бейрек, сени неге чакъырдыкъ?

Бейрек айтды:

– Неге чакъырдыгъыз?

Аруз айтды:

– Бары да шунда олтургъан бейлер Къазангъа асси болдуқъ, ант ичдик.

Китап гелтиридилер:

– Сен де ант ич! – дедилер.

– Къазангъа мен асси болмасман-деп ант ичди, сёйледи.

Айтды:

Мен Къазанны ниъматын кёп ашадым,

Билмесем, гёзюме түортсөн!

Йылкъыларда къазылыкъ атына кёп мингенмен,

Билмесем, магъя табут болсун!

Яхшы къанталларын кёп гийгенмен,

Билмесем, гебиним болсун!

Ала тюслиу чатырына кёп гиргенмен,

Билмесем, магъя зиндан болсун!

Мен Къазандан таймасман, мекенли бил! – деди.

Аруз ачувланды, Бейрекни сакъалындан тутду. Бейлер Бейрекге урмадылар. Бейрек Арузну ачыву чыкъынанын мунда билди, сёйледи, айтды:

Аруз!

Мен бу ишни этежегинг билгей эдим,

Йылкъыдагъы къазылыкъ атыма минер эдим.

Перчини бек темир тонум гиер эдим.

Къара болат оyz къылышым байлар эдим,

Алып башгъа такъыямны гиер эдим.

Алтмуш тутам сюнгюмню къолума алар эдим.

Ала гёзлю бейлеримни яныма салар эдим.

Огъураш!

Мен бу ишни билген бусам сагъа булай гелермеди?

Алдатып эрни тутмакъ авратланы ишидир,

Авратынгдан уйренингму сен бу ишни, огъураш? – деди.

Аруз айтды:

– Вёре! Гъерзе-мерзе сёйлеме! Къанынга боялма! Гел, ант ич! – деди.

Бейрек айтды:

– Воллагъ, мен Къазанны намусундан къачман. Мен Къазандан тайман. Герек буса юз гесек эт! – деди.

Аруз гене ачувланды. Бейрекни сакъалындан бек тутду. Бейлеге бакъды, гёрдю, кимсе гелмей. Аруз къара болат оyz къылышын тартып Бейрекни онг бутун гесди, къара къангъа бояды. Бейрекни башы энкейди. Бейлер бары да къачдылар. Гъариси атына минди. Бейрекни де минидилер, артына адам

миндирип, къучакълатдылар, къачдылар, Бейрекни отавуна етдирилер, къапталын устьюне япдылар.

Бейрек мунда сёйледи, айтды:

Игитлерим еригизден эре туругъуз!
Акъ-боз атымны къуйругъун гесигиз!
Генг аркъалы Ала тавдан артылыгъыз!
Агъагъан кёрклю сувдан гечигиз!
Къазанны диванына чабып барыгъыз!
Акъ чечип, къара гийсин!
Сен сав бол, Бейрек оылдю! – дегиз.

Айтыгъыз:

– Намарт Аруз дайынгдан адам гелди. Бейрекни чакъырды, ол да, барды; онда бары Таш Огъуз бейлери жыйылып болгъан. Билмедин ашавичиню арасында Китап гелтирилер. Къазангъа биз асси болдуқъ, ант ичдик, гел, сен де ант ич, – дедилер. Ичмедиим Къазандан таймасман, – дедим.

Намарт дайынг ачувланды. Бейрекни къылычлады. Къара къанына бояды, къыйын гелтириди.

Тенгирни къяят мат гюнүнде мени къолум Къазан Ханны ягъасында болсун, мени къанымны Арузгъа къойса! – деди.

Бирдагы сёйледи. Айтды:

Игитлерим!

Аруз оғылу Басат гелгинчеге,
Ерим-юртум чабылгъынчагъа,
Къайтабанда тюелерим бозлагъынча,
Йылкъыларда къазылыкъ атым кишнегинче,
Акъ тюсдеги къойларым манграгъынча,
Акъ юзлю къызым-гелиним хорлагъынча,
Акъ юзлю кёрклюмню Аруз оғылы Басат гелип алгъынча,
Элим-юртум чапгъынча
Къазан мунда етишсин!
Мени къаным Арузгъа къоймасын!

Акъ юзлю кёрклюмню уланына алып берсин!

Ахырат гъагъын гъалал этсин!

Бейрек падишағылар падишағы –

Гъакъгъа гъасил болду, мекен билсин! – деди.

Бейрекни атасына, анасына хабар болду. Акъ уюню ювугъунда яс болду. Къаза безенген къызы-гелини акъны чечип, къара гийдилер. Акъ – боз атыны къуйругъун гесдилер. Къыркъ-элли игит къара гийип, гёк чырмалдылар. Къазан бейге гелдилер. Чалмаларын ерге урдулар. Бейрек деп кёп йыладылар. Къазанны къолун оыпдюлөр.

– Сен сав бол, Бейрек оылдю, – дедилер. – Намарт дайынг элчи йиберип, ялгъан булан бизин чакъырдылар. Бардыкъ. Таш Огъуз бейлери сизге асси болбъанлар. Билмедин. Китап гелтирилер:

– Биз Къазангъа асси болдуқъ, сен де бизге мутигъ бол! – дедилер, ант ичдилер. Бейрек этмегингни таптамады, олагъа мутигъ болмады. Дайынг, намарт Аруз, ачувланды. Бейрекни олтургъан ерде къылычлады, бир бутун тюшюрдю. Сен сав бол, ханым! Бейрек Гъакъгъа табушду. Мени къаным Арузгъа къой-

масын деди, – дедилер. Къазан бу хабарны эшитди, тасмалын къолуна алып, ойкюр-ойкюр этип йылады, диванда зарланды. Онда бар бейлер йыладылар. Къазан барды уюне гирди. Етти гюн дивангъа чыкъмады. Йылады, олтурду. Бейлер гелип баш урду, дивангъа гелди. Къазаннын къардаши Къара Гюне айтды:

– Къылбаш! Бар айт, агъам Къазан гелсин, чыкъсын. Бир игит сени учун арабыздан гетди. Васият да этген: – Мени къанымны къоймассан, аларсан, – деген. Барайыкъ, душмандан гъагъын алайыкъ! – деди.

Къылбаш айтды:

– Сен къардашысан, сен бар! – деди.

Гъасили, экиси де бирче бардылар. Къазаннын уюне гирдилер, салам бердилер.

– Сен сав бол, ханым! – дедилер. – Бир игит арабыздан эксили /гетди/. Сени ёлунга баш берди. Айтды, къанымны алсын. Ону да сагъа исмарлагъан: – Мени къаным алсын, – деген. Йыламакъын неси бар? Тур, гел оырге?! – дедилер.

Къазан айтды:

– Маслагъатдыр. Тез савутхананы юклесинлер! Бары бейлер бары минсинлер, – деди.

Бары бейлер минди. Къазаннын къонгур атын ерледилер, минди. Зурнай согъулду, накъыралар урулду, гече-гюн демедилер, ёртуп тербеди. Арузгъа ва бары да Таш Огъуз бейлерине хабар болду.

– Оъзю Къазан гелди, – дедилер.

Олар да черив этип, бираздан Къазангъа къаршы гелдилер. Уъч Окъ, Боз Окъ къаршылашдылар.

Аruz айтды:

– Мени Ич Огъузда бетге-бет турар Къазан болсун!

Эмен айтды:

– Мени бетге – бет Туарым Терс Узамыш болсун!

Алп Рустам айтды:

– Мени бетге – бет турарым Анса Хожаны уланы Окъчу болсун! – деди.

Гъар бириси бетге – бет турарларын гёзледи. Алатлар байланды, къошуналар тизилди, уллу накъыралар къагъылды. Аруз Хожа майдангъа ат тепди, Къазаннын чакъырып:

– Вёре огъураш! Сен мени бетге – бет турарымсан, сен бери гел! – деди.

Къазан къалкъынаны булан ябынды, сюнгюсюн къолуна алды, бетин бетине бакъырды, айтды:

– Вёре огъураш! Намартлыкъ булан эр оылтюремекни ахыры нечик бола, мен сагъа гёрсетейим! – деди.

Аruz Къазаннын уьстюне ат гъайдады. Къазангъа къылыч урду. Тююр чакъы къадар гесдирмеди, оытюп гетди. Гезик Къазангъа гелди.

Алтмуш тутам ала сюнгюсюн къолтугъуна къысады. Арузгъа бир сюнгю урду.

Тёшюндөн гирип, аркъасындан чыкъды. Атны уьстюндөн ерге ташланды. Къазан къардаши Къара Гюнеге ишара этди:

– Башын гес! – деди.

Къара Гюне атдан тюшдю. Арузну башын гесди. Таш Огъуз бейлери мууну гёроп, бары да атлардан тюшдюлер. Къазанны аягъына тюшдюлер. Айыпласын тиледилер, къолун оыпдюлер. Къазан айыпларын гечди. Бейрекни къанын дайысындан алды. Арузну уюне чапдырды, уюн-элин талатды, игит-бейлеге малын пайладылар.

Къазан гёк-ала талада чатыр тикдирди, отавун къурду. Дадам Къоркъут гелип шатлыкъ этди. Къази эренлени башына не гележегин айтып берди:

Къайда деймен бей эренлер?

Дюнья меники дейгенлер?

Ажжал алды, ер яшырды!

Пана дюнья кимге къалды?

Гелимли-гетимли дюнья!

Сонг учу оылумлю дюнья!

Узун оымюрню ахыр учу оылумлю, арты айрылывдур.

Дуа берейим, ханым! Оылном вакътиси гелгенде арив имандан айырмасын!

Акъ сакъаллы атангны ери учмакъ /женнет/ болсун!

Акъ бурмалы анангны ери бегьишт /женнет/ болсун!

Хадир сени намартгъа уъзорю этмесин!

Акъ мангалаинг учун беш калима дуа къылдыкъ-къабул болсун!

Амин-амин дегенлер бет гёрсюн! Ярашдырсын, толумлашдырсын, гюнагъыгъызын аты кёрклю Магъаммат Мустапагъа оъзюне багъышласын.

Ханым, Гъей!

Магъамматгъанипа Акаевни таржумасы.

Люэзия

СЁНМЕЙГЕН ЮЛДУЗЛАР

ЙЫРЧЫ КЪАЗАКЪ

ДЮНЬЯБЫЗНЫ КЪЫЗБАЙ БИЙЛЕР КЪУРШАГЪАН...

Бу дюньялар дюнья деме дюньямы,
Бу дюньялар биз айтагъан күйдеми,
Бу дюньялар чой-чюонден бошагъан,
Бу дюньяны къызбай бийлер къуршагъан.

Бу дюньялар терс-терсине айлангъан,
Мисгинлени буту-къолу байлангъан.
Орамланы гесип этген чали бар,
Яшамагъа къыйын заман гъали бар!

ГЪАВАЛАГЪА КЪАРА ЛАЧИН ТАЛПЫНСА

Гъавалагъа къара лачин алпынса,
Къаз балалар аччы бозлап сюрюнюр,
Арсланлардай агъалардан айрылса,
Орамларда етим болуп гёрюнюр.

Ич арчылы анадашдан айрылса,
Ону чу посагъасын ят басар.
Бир пакъырны эки оыгюзден айырса,
Ону чу сабанларын тот басар.

Хапарсыздан къаргъа уяны сув чайса,
Ол языкълар гъаваларда ер табар.
Ожакъларын къоду салып, бий ёйса,
Эр уланлар ат устьюнде эл табар.

АКЬАЙ АКЬАЕВ

ДАГЪЫСТАНЫМ

– Дагъыстаным! – дедим,
– Вай! – деди тавлар.
– Дагъыстаным! – дедим,
– Вай! – деди тюзлер.
– Дагъыстаным! – дедим,
– Вай! – деди чёллер.
– Дагъыстаным! – дедим,
– Вай! – деди кёллер.

Гёнгюлюмде мен оланы бир этдим:
Гёнгюлюмде чалып, гёнгюл йыр этдим.

КЪУМУКЪ ТЮЗ (Гёнгюрев)

Къарт атайлар къазыкъ къакъган
Къумукъ тюз,
Къарт абайлар тезек якъган
Къумукъ тюз,
Къара къашлар къакъакъ айтгъан
Къумукъ тюз,
Къатар башлар аякъ айтгъан
Къумукъ тюз,
«Бисмиллагъ!» деп, тизден чёгюп инг башлап,
Бир Аллагыны атын тутуп, шыбышлап,
Къумукъ тилде намаз къылгъан
Къумукъ тюз,
Кимлер гелип, къочу болма сюйсе де,
Кимлер гелип, баркаманынг ийсе де,
Биздей сени асырамас, аяmas,
Сагъа, достум, биздей, аркъа таямас,
Бизден артыкъ сюймес сени, сагъынмас,
Бизден артыкъ таяв сагъа табылмас.

МАГЬАММАТ АТАБАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шири

ВАТАН

Биз ватанны сюебиз деп, алдадай,
Къычыралар ярылгырлар тамагъы.
Англамагъа бола шону абдал да,
Олай сююв сююв тюгюл, ябагъы.

Биз ватанны суюгенбиз бир анадай,
Ант этгенбиз сюежекге яшлайын,
Биз ватанны аягъанбыз нече де,
Анабыздай гёрюп ону суюгенбиз,
Эки тизден чёгюп, яшлар, гиччиде
Биз ватангъа башыбызын ийгенбиз.

Къайда сени ватанынг деп сорасанг,
Юрегимни гёрсетермен бир башлап,
Ватанымны излеп мени къарасанг,
Йыр айтарман ватаныма багъышлап.
Къайда сени ватанынг деп сорасанг,
Юрегимни гёрсетермен бир башлап.

Не затын да берме рази пайдагъа,
Гъарам затны гъазиринде урагъан.
Бизин ватан кисесинде къайдагъы
Хашмушланы гъакимбиз деп турагъан.
Закон пыса, суд сатылгъан алданокъ.

КЪУМУКЪ ТЮЗЮМ

Къумукъ тюзюм – анам мени, абайым,
Къучакъ яйып, къучакълама чабайым.
Ювшанлыкъда тавшан йимик тас болгъан
Талайынгны сени къайдан табайым?!

Къумукъ тюзюм – атам мени, атайым,
Сен юхла, мен къаравулда къатайым,
Аламатдай мени къумукъ тюзюмню
Сатгъанны тап алашасын сатайым.

Халкъым мени, къалкъым мени, къалкъаным,
Сенсиз магъа сокъмакъ да ёкъ, ёл да ёкъ,
Авур ёлда авуп атдан тюшсем мен,
Тартып мени тургъузмагъа къол да ёкъ.

Ювшан ийис – юваш этип барагъан,
Пастан ийис – танавунгну ярагъан,
Къумукъ тюзюм, алтын гюзюм, тюзлюгюм,
Онгмай къалсын сагъя яман ёрагъан!

Халкъым мени, къалкъым мени, къалкъаным,
Сенсиз магъа макъам да ёкъ, йыр да ёкъ.
Эркин тыныш алып, эркин айланма
Сенсиз магъа авлакъ да ёкъ, къыр да ёкъ.

Къумукъ тюзюм, сюйген къызыым, къызашым,
Сенсиз магъа язбаш да ёкъ, яй да ёкъ.
Къумукъ тюзюн анасындай сагъынып,
Айланагъан къумукъ яшлар къайда ёкъ?!

БИРЛИК

Къумукъ бирлик къурчакъ тюгюл ойнайгъан,
Къурчакъ тюгюл, мангып гелсин, манг гелсин.
Гъар гелгенни къучакъламай къоймайгъан,
Къумунг халкъны бирлиги деп ойлебиз,
Тек ичинде кимлени де гёребиз.
Мисал учун, къумукъ, къумукъ, деп турсакъ,
Къумукъ болуп къалармы экен къурумсакъ.
Бир гиччинев пайда учун башына,
Къумугъун да сатагъангъа не этерсен?
Болгъан чакъы гьарам къошуп ашына,
Пап-парахат ятагъангъа не этерсен?
Олагъа чы сен набы ёкъ мелтесен.
Сав гюн бою къыргъый чиюп, айланып,
Макътанагъан макътанчыкъынга не этерсен?
Макътанчыкъыны неси ачыкъ дей къумукълар,
Ачыкъ буса ону ачыгъын не этерсен.
Нече де кёп гьарамзада ва гьарам,

Минип чыкъса гётермесдей бир бурам.
Шо тайпалар гетсе шонда батылып,
Мунаман деп къумукъ чыгъар атылып.
Бола буса, болсун халкъны бирлиги,
Бир адам да бир сёз тапмас йимиги,
Бирлик болмай, чийлик болса юрекде,
Олай бирлик къуруп битген терекдей.
Олай бирлик, ёкъ, магъа чы герекмей,
Бирлик болар бармакълардай къолдагъы,
Ер юзюнде дагъы бирлик ёкъ дагъы.
Бирлик болмай къыйын тёкмей, къайналмай,
Яхшы кюйде бир къазанда къайналмай.
Тайып бары кири булан кирлиги,
Шонда бола адамланы бирлиги.
О бирликде къурумсакъга ер болмай,
Башлары ёкъ башчылар да оыр болмай.
Шолай бирлик къумукъ халкъны гереги,
Къачан, гъей, деп, чыгъып бара юргени.

БУ ДА БИР КЪУМУКЪ ДАГЪЫ

Къумукъман деп оькюре,
Къумукъга нечик база:
Къуолар къаза буса,
Башлап къумукъга къаза.

Биревге гючю чатса,
Къумукъга гючю чата,
Биревню сата буса,
Башлап къумугъун сата.

Урушбат ала буса,
Башлап къумукъдан ала,
Ичине сала буса,
Башлап къумугъун сала.

Гъав этмеге тюшсе де,
Къумукълагъа гъав эте,
Дав этмеге тюшсе де,
Къумукъ булан дав эте.

Бир къара чы къумукъга
Бу нечик абур эте:
Къуллугъу болуп барса,
Лап артда къабул эте.

Уллу Ватан дав битди,
Къырып ятны-ювукъну,
Тек битмей, даву битмей
Къумукъ булан къумукъну!

Шаирни 85 йыллығына

Абдулмежит МЕЖИТОВ

МЕН ГЕЛГЕНМЕН ЮРЕГИМДЕН ОТ АЛЫП...

* * *

Бу дюньягъа гелмегенмен, гъей яшав!
Агымынга тюшоп, уюп акъмагъа.
Мен гелгенмен юрегимден от алып,
Инсанланы юлдузлардай якъмагъа.

Къаравланмай от сакълайгъан очакъман,
Менден жыжым алып отлар ягылсын!
Бир юлдузман оызтёрече янагъан,
Сөнегенлер гелип магъа чагылсын!

* * *

Ахырынчы япыракълар
Ерге тюше сюйсюнмей.
Оъзен бойда акъ таллар
Буюкъганлар кюйсюздей.

Къагырулу чакъ. Къарт эмен
Акъ тон гийген йыравдай.

Суванадай шувшувтал
Тастар байлап къыравдан.

Эжелги къарт къаргъа шат.
Къычырып, тал бутакъда,
Алмашыныв этдим деп
Ойлаймы экен бу чакъда?

ИНСАН – ИНСАН БОЛГЪАНДА...

Гъар адам бираз бёрю,
Гъар адам бираз къоян,
Гъар адам бираз тюлкю,
О – бары халкъга аян.

Биревлер бираз итлер,

Биревлер бираз тюе,
Биревлер бираз илбис,
Биревлер бираз гюе.

Гъар адам бираз хораз,
Гъар адам бираз эшек,

Гъар адам бираз аюв,
Тюгюлдюр деп болма шек.

Биревлер бираз маймун,
Биревлер бираз йылан,
Бирев бираз аждагъя,
Биревлер бираз арслан.
Гъар адамны ичинде
Гёрюнмей яшай къыр жан.

Ойлашсанг, онча зат ёкъ
Тамаша болма мунда.
Айтыла чы инсанлар
Яралгъан деп маймундан.

Маймундан яралмаса,
Яралгъан къыр жанлардан.
Инсан – инсан болгъанда,
Бары гъайван амаллар
Таяжакъ инсанлардан!

* * *

Мен бугюн оъзюмню чечгенмен,
Сагъатчы сагъатны чечгендей.
Бир заман тигилген опуракъны
Сонг сёгюп, янгыдан бичгендей.

Сёкгенмен, башгъача тикмеге,
Къоймайлыш бир гесек йибин де.
Яйылып къалсам да жыймасман
Оъзюмню алдынгъы кебимде.

ТЮШЮМДЕ

Саламатлыкъ унутулуп мюгълетге
Оъз-оъзюме уллу багъа беремен:
Асруланы къатлавларын гётерип,
Магъа салгъан эсделикни гёремен.

Шайлар ерни алгъян мени салкъыным.
Яшлар бавда токътагъанман оъзюм де.
Гюн шавлалар йимик яшыл япыракъда
Яшлыкъ ойнай мени ачыкъ юзюмде.

Эшитемен: къызыяш сорай жагыилге:
– Неге салгъан бугъар бурай эсделик,
Эсделиклер салма чакъы ол не этген?
«Жагыил айта»: – Ол яшагъан асруда
Яшны къартгъа абур этме уйретген.

Жагыиллени буса – гъайсыз сюймеге,
Аявлама, эркелетме гъашыгъын.
Къартланы да уйретген ол йырында
Даимликге сакъламагъа яшлыгъын.

Пис девюрде яшаса да, къаст этген
Инсанлarda сакълансын деп яш къылыкъ.
Гъеч сакъланса балагълардан дюньябыз,
Сакълажагъын айтгъан ону яхшылыкъ...»

Саламатлық деген затны унутуп,
Бронзаман, токътагъанман майданда.
Бир себепсиз булай тюшлер гёрюнмей:
Шат кюлкюлю яшлар ойнай тюбюмде,
Инбашымда гёгюрчюнлер гюрюллей!

БАЗАРДА

Шагъарны савдюгер базары
Денгиздей къувлуй ва чалкъына!
Тамаша силкинип гетесен
Къарап бу базарны халкъына.

Базарда бары зат сатыла,
Базарда бары зат алына,
Намус-ягъ салына мизангъя,
Мизангъя илбислик салына.

Базарда бирев ит сыпатлы

Ит йимик чёнчейип токътап,
Анасы абзарны сакълай деп,
Ит сата, тайпасын макътап.

Яшлыгъы базарда харжлангъан
Бир къыз бар, чачларын сатагъан.
Кисенгни тюнтюйлер гёзлери,
Юрекни тюнтюйлер сёзлери,
Оъзю де базарлы чалкъына...
Тамаша силкинип гетесен
Къарап бу базарны халкъына!

* * *

Къалаларын, бар байлыгъын сакълама
Хан барулар къургъан таргъу ташындан
Бийиклиги юлдузлагъа хармана,
Къарагъанны бёркю тюше башындан.

Бир сокъур къарт баруланы тюбюнден
Гетип бара, гъаран ала аягъын.
Къалмайым деп тамгъя-ташгъя урунуп,
Заман-заман тюрте бара таягъын.

Къартны гёрюп хан, тюртюне барагъан,
Ол бекликни тергейдир деп ёрагъан.
– Гыы, нечикдир, жымчыкъ гирип боламы,
Мен ишлетген барудан? – деп сорагъан.

Гёргесе де, кёпню гёрген къарт бугъар:
– Барунг эпсиз мукъиятлы экен – дей, –
Воллагъ ханым, жымчыкъны не билейим,
Азрейил чи гирежеги мекен, – дей...

* * *

Сапарларда асав атынг арыса,
Яда ёлда бир балагъыга тарыса,
Алышдырма алгъасама атынгны,

Гёнгю кюлер сагъа душман-ятынгны.
Ону булан оытген ёлунг эсге ал,
«Сен есинге къалгъырым! – деп макътап ал!
Ялын сыйпа, ушан, яра жанына,
Ругъ гелтирисин сёзүнг ону жанына.
Башгъасына минермен деп этме ой,
Сени атынг сени излер, билип къой,
Оымор сюрген бир биревге яравлу,
Ат табулмас сагъа ондан оравлу.
Сенден яман билмей атлар этгенин,
Сен йыгъылсанг, ёлда къоймас ол сени.

* * *

Доссуз къалыр айыпсыз дос излеген,
Айып булан дослукъну ким тюзлеген?
Этген ишинг бетлеп турма, сабур эт!
Абур суюсенд, башгъалагъа абур эт.
Къурдашынг бир хынат иш этсе де,
Къыйынлы гюн сени ташлап гетсе де,
Алгъасама гъазир ону ташлама,
Ёлукъында бетлешив сөз башлама,
Арив сёйлеп, ирит ону юрегин,
Билсин инсан учун инсан герегин.
Балики, ону гъёкюнч къуршан турадыр?
Янгылышын тюзлеме ой къурадыр?
Балики, «Геч!» – деп, гирип гелип артынгдан,
Юк тюшгендей этер сени сыртынгдан!

* * *

Бёрюге сиз къоркъунчлу деп айтмагъыз,
Чаба буса, чаба ол гёп-гёрюне.
Савутланып бола ону гёргенде,
Инсанлагъа сакъланмагъа бёрю не?

Эки аякълы, маска гийген бир бёрю
Бёрюлени сиривюндөн къоркъунчлу,
Аллагъ оьзүнг сакъла къаршы болурдан.
Герти юзю яшырылгъан саялы,
Ювукъ гелип хаба олар – намартлар,
Сакъланмагъа къыйын бола олардан.

Пұрода

УМУКУРСИОН МАНТАЕВА
Дагыстанны халқъ язывчусу

КЪУВУШ ТЕРЕК

Бир-бир адамлар яшавундан рази тюгюл, бир-биревлер къатынындан, биревлер буса авлетлеринден. Нечик де, инсанлагъя ярама къыйын...

Дадаш оъзю де айтгъанлай, «Аллагъ учун айтгъанда, ону яшаву да башгъалардан яман тюгюл». Къатындан да насиби бар. Дадашны Шамаласыны гёрге бую-сою болмаса да, тымырысыкъ йимик толгъан. Уйге-эшикге де жанлы: ёкъ демей, аз демей, эрини алапасын арив тутуп-кютюп, харжлап биле. Эки сёзню биринде: «Кёкде Аллагъ, ерде сенсен падишагъ!» деп турагъан къатын да болгъан сонг, дагыы оълеген ажжал тарыкъмы?

Айтмагъыз, балики, Дадаш авлетлеринден рази тюгюлдюр? Авлетлери де, къурсагъына аш да, уъстюне опуракъ да берсе, къутулагъан заманында.

Тек Дадашны гъакимлерден бир де насиби ёкъ. Ол къайсы идарагъя тюшсе де, тюзевлю эки йыл да ишлемей. Нечик алай да, Дадаш гъакимлеге не ярап болмай яда гъакимлер Дадашны англамай. Муна, шогъар тюгюлмю Дадашны юреги ярылагъаны. Бой десе, бой бар, сой десе, сой бар, бет келпети де «ничего» дегенлейин. Гъакимлик учун яратылгъан, не этерсен, тутагъан адамы болмаса, ону айтмакъдан да не пайда, – деп, пакъыр гъалекленип де йибере. Сонг да... Не сонггъу бар ону?

Бары да гъакимлер академияны битдирмеген чи. Шолар битдирген институтну Дадаш да битдирген. Нечик битдирген? Нече йылдан битдирген? Кимге не авара. «Бары зат жагъаннем эди, шо аркъя таявну къайдан, нечик тапма гerek экен?» – деп ойлай туруп, Дадашны гечелер юхусу къачып къала. «Ахмакъ, жыйынларда къайда ер тюшсе, шонда олтуруп къаласан. Оъзлер гёrmей буса, сен олагъа оъзюнгю гёрсет!».

Насипге, узакъ къалмай жыйын болду. Дадаш уъстюн-боюн онгарып, сакъалын да юлюп, эртерек барып, лап биринчи сыйрада олтуруду. Жыйын башланды. Дадаш президиумда олтурғанлагъя яхшы тергев берип къарады. Нечакъы ойлашса да, башгъа, онда олтурғанланы артыкъ ерин тапмады. Айрокъда

ягъада олтургъан алашаракъ гишиге къарап: «Шону орнунда овзюн олтуртса, нечик арив къыйышажакъ эди», – деп ойлады.

Алашаракъ – лап уллусу экенни билгенде, Дадаш яхшы мекенли олтуруп, ону гъар сёзюне бек агъамият берип тынглады. Ол иржайгъанда – иржайды, ол айтагъанны гертилигин исбат этип, башын чайкъады. Тез-тез тептерин чыгъарып, бир затланы «яз-буз» этип де йиберди.

Ол жыйынны ахырында, оымрюонде этмеген затын этип, чыгъып да сёйледи. Күйге къарагъанда, «алашаракъ» овзюн эс этгенге ошай эди. Ол, къырыйында олтургъангъа овзюн гёрсетип, бир зат чы шыбышлады деп, Дадаш бирден-бир тёшюн алгъа чыгъарды.

Гертиден де, арадан бираз заман да гетмей, Дадашны чакъырып, янгы ишге онгардылар. Олай уллу иш болмаса да, нечик де «номенклатурагъа» гирегенни билип, Дадаш рази болуп къалды.

Гюнлер айлагъа, айлар йыллагъа айлана, бир йылда буса 366 гюн бар, гюн-гюнге, йыл– йылгъа къошула, нечик де, Дадашны стажы арта. Ол оырдеги гъакимлени кабинетлерине гъеч тартынмайлы гиреген бола. Гъали ол, алдын йимик, аланы фамилияларын, аталарыны атларын айтып овзюн авара этмей. «Бизин пеленче» деп къоя. Яхшы артына ерли тынгласагъызычы «пеленче» лап да ювукъ къурдашы яда къутулмайгъан къардашы болуп чыгъа.

Айтмас йимик де тюгюл, герти-ялгъан булан аты «бажарывлу руководителге» чыкъгъан. Дадаш Акашевич овзюнью юрюшюн унутуп, бир янына лав-лайгъан болуп къалгъан. Авзундан тилин айландырма кой тапмай.

Не этсин дагъы гиши, арыйдыр... Сав гюнүн жыйынларда, банкетлерде оытгере. Шанжаллардан креслолагъа гёче. Дадаш Акашевични иши яман тюгюл. Иши? Иши? Ол ишни бажарагъанда, бажармайгъанда тюгюл.

Гёрге бой – сой, уystюн япгъан яшыл япыракъ терекни ичи къувуш экенде кимни аварасы бар?

АЛА ГЁЛЕК

Язбашны гюнлерини бириндө тахтамекде янтайып тураман. Бек алгъасап уланым ишден гелди. Сагъатгъа къарадым – уыч де болмагъан.

– Балам, булай эрте нечик къайтдынг? – деп сорадым. Ол бир зат да айтмай, бириси уйге гирип гетди.

Ашны иситетим деп отгъа салма айланагъанда уланым:

– Ажайым, тарыкъ тюгюл, мен ашама сюймеймен, – деди.

– Неге?

– Токъман, ажайым, сен къызынгны гёрге барамысан? – деп иржайды.

– Къызымы? – деп, мен тамаша болдум. Уланым бир зат да айтмай, алдына багъып токътады.

– Башгъа болгъан зат бармы? – дедим мен гъалекленип.

– Болгъан зат чы ёкъ, гъазир барагъан машин баргъа айтаман, – деди ол.

Уланым мени эсер-месер этип, машинге де миндирип, ёлгъа салды.

Бир сагъатлыкъ ёл он сагъат чакъы гёргюндю. Нече тюрлю ойлар гелди башыма. Амалгъа гелмей бир зат болмаса, ёгъесе, эсде-ойда ёкъ ерден мени йибермес эди. Ана ёрагъандай болмасын авлет. Къызыма бир къыйын

гелгенди. Сени къыйынынгны гёргюнче, балам, азирейил мени жанымны алсын, не этейим сизден яшырып, бир-бирде товбагъя тюшюп де гете эдим.

Дагъы яным-къарагъон, оъзюгюз ойлашып къарагъыз да, къызыымны янындан гелгеним бир жума да болмай. Пакъыр Зарипат, гёз гёрюшге гёrmекли гёрюнсе де, аврувлу зат.

Язбашны гюню буса да, чакъ бир де башгъя тюгюл, къышны гюнюндөн. Эртөн гюн чыгъып, къарны ирите, тюшгө бузлап ташдай бола. Сыргъалап, аягъына бир къыйын сама гелмегенми экен деп, аягъымны-башымны танымай, бир гъалда етишдим.

Шюкюр болсун оъзюне, къызыым ашгъа айланып турға, гиевюм де янтайып, газет охуй, яшлар да абзарда ойнап туралар.

Къызыым, мени гёргенде, тамаша болуп:

- Ажайым, булай нечик чыкъдынг? – деди.
- Чыкъмаймы, тел урса, – деди гиевюм.

Къызыым агълюсюне багъып яман къарагъан буса ярай да:

- Гыы, не аралтасан гёзлерингни, барына да оъзюнг гюнағълысан, – деди гиевюм.

Макътанып да айтмайман, булар къошулгъанлы он йыллардан да къолай бола. «Дагъир-Зугърадан» бир де башгъя тюгюл эди, гъали булагъя не болуп къалды экен деп эсиме гелди.

- Не болгъан? Татывсуз сама да болмадыгъызмы? – деп сорадым.

- Сора къызынга, айттар, – деди гиевюм.

Къызыымны кююне къарап: – «Дагъир-Зугърагъа» гёз сама тиймегенми? – деп тогъушдум.

- Гёз чю тиймеген, арабыздан къара мишик оытгенге ошай, – деди гиевюм.

- Мишикни отгъа салып, къутулма сюесен, болмас! Айт барын да ажайыма, – деп тутду къызыым.

- Озокъда, айттарман, айтма тюгюлмю чакъыргъаным. Шу сени къызынга бир зат чы болгъан, – деп, ол Зарипатны бармагъы булан гёrsетди.

- Воллагъ, яшым, болма да ярай, докторланы дарманлары тегин болмай. Бир ерин сав этсе...

Къызыым сёзюмню бёлүп:

- Ажайым, иш докторлар кёмек этеген ерден оытген. Гиевюнг къыр тартгъан. Къатыны сав бир ай уюнде болмагъан чы да...

- Айт, айт, гъали сени токтатма къыйын, – деди гиевюм.

- Озокъда, айттарман, ялгъанмы? Тюнегүн сакъал да юлуп къайда онгараңдынг? Сен мени башымны къайдагъы ялгъанлар булан чырмама!

Мен сени кёп яхшы таныйман, амма сени буса, мен бир зат да англамай деп эсинге геле. Муна, гъана! – деп, къызыым эрини гёлегин чыгъарып столну уystюне ташлады.

- Гъали не деп айттарсан? Гёлегини бир гиччинев папиросну кюлю тийип гюйген ери бар эди. «Сен тикмесенг, мен тигермен» деп, магъа ачувгъа, бир къатын эркекге гёлекни ямап гийдирген. Сайки масала, мени мысхыллай. Сен ону нечакты яшырсанг да, мен ону ким тикгенни билмей къойман! – деп, къызыым оърге-тёбен атылды.

Гиевюмню сыпаты агъарды. Дагъы не этсин да, амалсыз, азирейил йимик, къатыны жанын алыш бары буса. Къарайман буланы кююне, иш уллу ерге чыгъ-

ып бара. Тамдан халилер ерге ташлана, шифоньерни, шкафланы эшиклери ды-
рбайгъян, къазан-аякъ бир-бирине уруна. Аявлу гёзлеге чёп тюшюп, ала-тол-
пан тюшюп бара.

Буланы арасына от салгъан ала гёлекни къолгъа алып къарайман. Вёв-шав
болсун магъя. Гиевюмню йыртыгъын тикме ярамайгъанны не билейим. Арты
булай болагъанны билген бусам, гъабижий бюртюк чакъы тешик тананы башы
чакъы болгъунча къояр эдим.

НЕЧЕ ДЕ БАГЬА КЮРЗЕ ЭКЕН

«Кёп де бола гёрмегеним, не гъал бар экен» деп, Гъажи ишден гелегенде,
узукъари къызы Ашуралагъа гирди.

— Гыы, Гъажи, сенмисен? Не яхшы гелдинг хари, кюрзе эте турадым, деп,
Ашура Гъажини кёп арив къаршылады.

— Ашдан насибим бар экен, — деп Гъажи иржайды. Гертиден де, Ашура
күрзеге хамыр басып турады.

Ондан-мундан, баргъандан-гелгендөн, дос-къардашдан хабарлай туруп,
заман гетгенни де билмедилер.

Ашура, хамыр къолларын да жувуп, отну якъма гиришди. Печге бир агъ-
ачны да ташлап:

— Гъейлер, бу оъзю де узакъ къалды. Яшлар да къайда жагъаннемге гетген-
лер?.. Къара дагъы сен, ярылгъан агъач да ёкъ, — деп, Гъажиге багъып:

— Бар хари, Гъажи, бир-эки агъач гессене, — деди.

Гъажи ишден арып гелсе де, Ашурагъа да, отdagъы къазангъа да къарап,
эшикге багъып юрюдю.

— Гъажи, — деп, Ашура ону артындан къычырып:

— Балтабыз, бир хараба, ойтмейген зат, чырдан таба Салевлеге къычырып,
олардан ал, — деди.

Гъажи, бир тёбе агъач да гесип, тёнгекде олтуруп, папиросун авзуна элтме-
ли болду. Шо мюгълетде Ашура терезеден башын чыгъарып:

— Аллагъисен, Гъажи, тюбюндеги тёнгекни де ярып къой хари, — деп ти-
леди.

Ай, бир тёнгек учун кюрзеден къуру къалмайым, — деп, Гъажи тёнгекни де
ярды.

— Гъажи, — деп Ашураны дагъы да тавушу гелди.

— Бир-эки агъач да алыш гел хари...

— Ай, жагъаннем болгъун сен де, сени кюрзенг де... Къатыныма этмейген
къуллукъланы да этдири турасан, — деп, ачуву чыкъса да, Ашураны алдына
гелтирип, агъачланы ташлады.

Ашура, Гъажи онда-мунда тюртюнүп турагъанны гёрюп:

— Къолларынгны жувма сюемиен? Педире эшикни артында, татавулда сал-
къын сув да бар, — деди.

— Бармайман деп нечик айтарсан, нас къолларынг булан кюрзе ашама күй
ёкъ, — деп, Гъажи педире булан сув да гелтирип, жувунуп-чайынып, «гъали чи
кюрзе де бишедир» деген умут булан, уйге гирди.

Ашура кюрзени къазангъа сала туруп:

– «Ашгъа-сувгъа айлана туруп, уйиню бошатып болмадым. Юрю хари, Гъажи, шифоньерни бираз ари теберейик, киреч чапмасам болмай», – деп, Гъажини бириси уйге алыш гирди.

Ай бир гъалларда, тонкъая-тура туруп, нечик де, шифоньерни бириси тамгъя тебердилер.

– Сен шу караватланы къыргъа чыгъара тур. Къазаным ташып къалмасын, мен буссагъат, – деп, Ашура тапшурувлар берип гетди.

Гъажи караватланы да чыгъарды, тамдан халчаны да тюшюрдю, кюрзе буса бишмей. «Воллагъ, бу къазанына таш салгъян буса ярай», – деп, Гъажини ачуу да чыгъып, кюрзени къаравуллап, тёрге чыгъып олтурду.

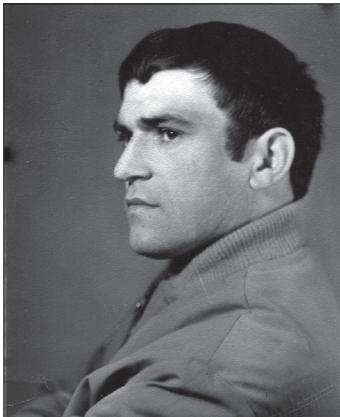
– Ма хари, Гъажи, столгъа скатертни яя тур, мен буссагъат кюрзе чыгъарайым, – деп Ашура Гъажини къолуна скатертни туттурду.

«Ербашлы болгъур сен де! Бу да нечик яйылагъан зат экен? – деп, скатертни гёнделен де яйып, бут уьстюне бут да салып, Гъажи мекенли олтурду.

Бир замандан сонг, иржая туруп, «тананы гёзю» чакъы бошгъапгъа беш-алты кюрзе де салып, Ашура гелтирип Гъажини алдына ерлештирди.

– Бираз къалсам, шу магъа бошгъапланы да жувдуур... Огъ, уюй йыгъылмагъырны нече де багъалы кюрзеси де болгъан экен, – деп, савлай кюрзелени авузуна да атып, Гъажи уйден къачып чыкъды.

Айнүтдин МАМАЕВ

ГЬАСИРЕТ ЮРЕКЛЕР

Хабар

Камил гъамамдан чыкъгъанда, савлай тротуарны япгъан акъ тереклени тюбю булан юрюдю. Гёзлери дёрт де якъда – пиво будканы излей. Эливаш, гёрюнеген ерде де ёкъ. Барлары да ябулгъан. Ол бурунчакъдан айланды. Къолларында балонлар, битонлар булан адамлар тизилип токътагъан.

Камил алгъасавлу барып очередьге турду ва къолундагы «За рулём» деген журналны ачды. Янгы чыкъгъан «Жигули» машинни суратына къарады ва иштагъланып охуду. Асфальтдан сагъын йимик иссилик гётериле. Ону, гюн ургъандай, башы айланып гетди ва журналдан айырылып, алдында токътагъанланы санай башлады. «Бир, эки, уьч... гъейлер, он бириинчисимен. Нече де аста йылыша бу халкъ да. Мийибиз къайнап гетме тура. Туршу. тувгъанда да бу не иссиликдир! – деп, оъз-оъзюне къайнашып, башына къош этип журналны салды. Шу вакътиде:

– Юрю, мунда не къычырасан! – деген аваз эшитилди. Камил тез артгъа бурлукъду. Оъзюнден дёрт абат артда токътагъан къара чачлы уланны экев арап айлана. «Жагъаннемни ичидей шу яллавда этме иш къурусун. Юз грамгъа «тавасы» къызгъандыр да», – деп, Камил алдына къарады. Лап башдагы адам пиво толгъан хабаны бир гётерген күйде тюбюне чыгъарып: «Оғы сени, къаркъарам ял болуп къалды», – деп, экинчисин авузуна элтген күйде: «Вот ябуша. Боксёр буса ярай. Олагъа къарагъыз!» – деп, къырыйындагылагъа сёйленди.

Камил онг якъгъа бурулду.

Ёлну къыбыла ягъындагы мазаллы акъ терек оъсген паркны майдан еринде къара чачлы шо экев булан ябуша. Ябуша дегенде нечик де тюгюл: ургъан-ургъанный йыгъа. «Оғыо, – деп ойлашды Камил, – гъали, улан, сагъа къыйын болажакъ».

Уланланы сепкил бетлисини къолунда карандаш йимик итти темир. Сари чачлысы да билек йимик агъачны тутгъан. Сепкил бетли заманда бир къанайгъан бурнун сибира, тарта туруп, тюлкүдей аста юрой.

Камил айланасына къарады – гъеч бирев, къарап токътаса тюгюл, айырма барайыкъ дегени чыкъмагъянгъа ачувланып артындағы адам: «Ал, очиинг

етишди», – дегенде де къулакъ асмай, сепкил бетлини кырыйындан оytеген болуп, хапарсыздан темир бар къолуна тепди. «Ай-й!» – деген авазгъа къара чачлы артгъа бурлукъмакъда «тах» деген аваз болду. Къара чачлы сол къолуну тирсекден ойр янын тутуп алгъа иелмеги булан сари чачлыны тобугъуна тепди. Бу гъаракат олай чалт болду чу, Камил дагъы не этерни билмей, адап къалды.

Камилни яшдан берли къаны тез ташыйгъан хасияты болса да, шо гъазиринде сувуп да къала. Муна, гъали де ол эретургъан кюйде, бири тобугъун, биревюсю къолун тутуп бозлайгъан уланлагъа къарап: «Гертиден де, бек авуртгъангъа ошай, кёмек этейим», – деп алгъа юрюгенде: «Милиция, милиция», – деген аваз эшитилди. Шонча бозлап айланагъан эки де улан, кёк ургъан шайтанлардай, къачып ёкъ болуп гетди.

Булай гезик не этме герекни билмейген Камил орнатылгъандай къатып къалгъан. «Не токътагъансан, юрю яш!» – деген авазгъа Камил сесгенип, солгъа бурулду ва къара чачлыны айтгъанын этип, арты булан чабып гетди.

Булар Камил чыкъгъан гъамамны артына айлангъанда токътадылар. Бираз солув басгъан сонг, къара чачлы босоножкасын чечди. Ону бутуну баш бармагъы къып-къызыл болуп мазаллы гёрюне эди. Къара чачлы бир токътавсуз иелип бармагъын сыйпай.

– Яхари, чыкъгъанмы экен шу. Хынжал басгъандай юрегиме чаба, – деп, эринлерин ханды.

Камил иелип бармакъны бувунундан къысгъан сонг: «Ягъ эт!» – демеги булан тартып «шаркъ» деп къычыртды. Къара чачлы: «Огъ», – деп скамейкадан туруп, къайтара олтурду ва, инбашындан юк тюшгендей, енгил тыныш алды. Арты булан:

– Кёп савбол, ёлдаш, сен магъа кёмек этгенинг эки къабат болду. Таныш болайыкъ, мени атым Адил, – деди. Камил де овзюню атын айтды.

Адил: «Камил, Камил», – деп, ёлдашыны атын такрарлагъан сонг:

– Къайдан гелгенсен? – деп, ону бетине тикленди.

– Дагъыстандан! – деди Камил иржайып.

– Миллетинг?

– Къумукъ... Нете? – демекде, Адилни бети гюн чыкъгъандай алышынды.

– Уюнге сени... Мен де къумукъман, – деп, Камилни белинден тутуп, гётерген кюйде, дандерекдей еринден айланды.

– Бу ёлгъувну белгилемей къойма ярамай, юрю! – деп, гъамамдан чыгъып барагъан адамлагъа къошуулуп юрюдюлөр. Ёлда Адил:

– Тамаша зат эливаш яшав. Йигирма йыл яшап Дагъыстанда ёлукъмай, ёммакъда йимик, Лениградда ёлукъдукъ. Сонг, мунда нечик гелгенсен? – деп сорады.

– Ял алма.

– Башгъа танышынг-билишинг бармы?

– Ёкъ.

– Турагъан ер булангъы иш?

– Бар.

– Къайда?

– Гостиницада.

– Гостиницада? Нечик?

– Нечик болагъандыр. Икраны кёмеклиги булан...

– Да!.. Берген атамны къардашы дегенлей, къара чы шу бир-биревлени сутурлугъуна... Нечакъы икра бердинг?

– Гъали де бермегенмен. Бир кило зат бар, яртысы таманмы?

– Не таман? Мен деп айта бусанг чы бермейсен, бир биортюкню де. Тангла-ву гелип къалар бугъай.

– Муна, гелди троллейбус. Гостиницагъа барайыкъ, – деди Камил.

– Бармайбыз бир ерге де. Барып ал гостиницадан чемоданынгны да. Мени булан бир уйде туражакъсан. Сагъа гъеймисен деген адам болмажакъ. Общежитияда комендант болуп ишлеймен. Техникумда да охуйман. Гъасили, къырда къалмажакъсан. Къалгъан затны сонг ойлашарбыз. Юрю, гетдик.

– Я, этме нени де? Уялма тюшер. Мен чи болмайман. Оъзю де яппа-яш къыз. Икраны къызгъанды демек. Къойсана!

– Аллагъакъына къойман! Бир де болмаса, орамдан барагъан къарт къатынгъа берермен, шоланы юрegin ял этгинче, – деп, Камилни гючден юрютендей, теберди.

– Яхари, арив тюгюл, – деди Камил, бирден токътап.

– Сен этеген не бар мунда. Ареңден къарап турсанг бола, – деп, нечик де оъзю айтгъан болмаса къоймады.

Артда олар Адил турагъан общежитиеге барагъан троллейбусгъа миндилер.

Общежитиягъа гиргенде Камилге жувунагъан ерни гёрсетип, оъзю ари-бери чабып, столгъа ашама зат салды. Танышлыкъ саялы булар бирер бокалны гётерген сонг, Камил:

– Не болгъан эди, бары да халкъыны къаратып ябушдунг сен? – деп сорады.

– Алдымга гирип токътагъан. Очеред тутугъуз, мен къююп пиво ичмежек-сиз, – деген эдим. – Шондан башлады... Жаным чакъы да сюймеген эдим... Бир-бир саякълар къойсанг да къоймай чы...

– Буса да сен яхши салышдырынг олагъа. Къайдан уйренгенсен боковой ударлагъа? – дегенде, Адил алдына къарап, башын силледи.

– Макътана деп эсинге гелмесин. Бираз тутушуп ябушувну да, боксну да уйренген эдим, гъа, ал чы! – деп, стакангъа узатылгъанда, Камил:

– Сен яман гёrmесенг, мен ичкиге онча оълеген адам тюгюлмен. Ичмей де лакъыр этип болабыз чы! – деп, тилекли къарады. Адил танышыны таклифине:

– Биз геч танышып, тез гъаллашдыкъ. Танышлыгъыбыз ювукълукъгъа айлансын! – деп, разилигин билдири.

– О бизден гъасил бола, – деди Камил де сююнүп.

– Муна, ювугъум, – деди артда Адил, – шу уйге экибиз де сыйжакъбыз чы, гъона ятма ер де. Бу да сагъа! – деп, уйнию экинчи ачгъычын Камилге узатды.

– Кёп савбол, тек, – деп, Камил ойлашып токътады. Мен мунда гелмегим-ни эки себеби бар. Биринчиси, мен токътагъан «Интернационал» деген гости-ницианы гёrmек. Бажарыла туруп, бир гюн буса да онда турмакъ. Башындан айтмаса англамажакъсан.

...Мени атам Уллу Ватан давну ортакъчысы. Ол 1942-нчи йылда «Интернационал» деген шо гостиницаны немецлерден тазалажакъ учун юролген тенгсиз ябушувда, къуршавгъа тюшюп он гече, он гюнню узагъына ашсыз-сув-суз дав этген. 12-нчи гюн кёмек гелип гостиницаны ахырынчы къабаты учун юролеген ябушувда яра тийген. Гранатаны женекей бармакъны тырнагъыдай яркъычы юрeginе гирген. 1969-нчуу йылда Магъачъалада хирургъя гёрсет-

генде: «Тайдырма ярамай», – деди. Шо күйде атабыз дагы да дёрт ай яшады. Хоншуланы тоюнда эт туврайғанда юрги чанчып-чанчып, шо еринде битип къалгъан.

Атабыз савунда: «Камил, чола табып бар. Гостиницада гече де къаларсан. Къара, нечик алышынгъан гъали. Алда чы гостиницагъа ошайғъан ери де ёкъ эди», – деп васият этген эди. Гъали шонда бир гюн сама ятмасам ярамас чы. Къайырмас, ерге гирсин шо икра да. Гъали мен барайым, – деп, еринден турду.

Огъар къошуулуп Адил де хозгъалды, тек ону къызгъылтны тюсюндеги бёти гъалекливню гючюнден агъарып барагъаны билине эди.

Уйден чыгъып барагъанда Адил оъз-оъзюне сёйленегендей:

– Атасы давну йылларында шо саялы къан тёкген гостиницада гъагъын тёлесе де, бир банка икра бермесе, уланыны гече турма ихтияры ёкъ, – деп, эшикни «тах» деп ябып, лифтни кнопкасын басды.

Ёлда, троллейбусгъа етгинче, Камил оъзю Магъачкъалада «Икарус» автобусда ишлейгенни, анасы, къардаш-досу гъакъда лакъыр этди.

Тангала буса, къызлар да булан «Рус музейге» баражагъы гъакъда сёйлеш-дилер. Камил, рази болуп, троллейбусгъа минди. Адил де общежитиягъа гетди.

Экинчи гюн. Автобусдан тюшгенде гюнге бет берип юрюген юз метрге ювукъ ёл Адилни шайлы къавшалтгъангъа ошай эди. Ону бетинде ва юрюш-юнде сантлыкъ гъис этиле. Камил тротуардагы адамланы арасындан къысадырыла, заманда бир бирлерини инбашларына уруна туруп бара. Шулайлыкъда ол: «Токъта, етишдик», – дегенче, артына бурулмай, юрюп турду.

Ёлну сол янындағы бавну майданына чыкъгъанда, мазаллы акъ терекни салкъынында токътап, Камил терлеген мангалайын сибире. Ону ягъына Адил етишди. Терек тюпде бираз турған сонг: «Биз марожна алыш гелейик. Сиз мунда туругъуз», – деп, Наташа да булан Адил бийик акъ уйлени бурунчагъындан айланды.

Камил де, Аида да бавну ичине бағып юрюдюлер. Тереклени салкъынлыгъы оланы юреклерин салкъын сув ичгендей ял этди. Къаркъарасындан къавшалгъанлыкъ барған сайын тая барагъанлыкъ билине. Олар терек тюпдеги скамейкада олтурдуулар. Къызы булан олтурған сонг сёйлемей турма арив тюгюл деп ойлашып, Камил:

– Биз барагъан музей шундан гёрюнмейми? – деп сорады.

– Тереклерден оъзю чю гёрюнмей, гъона, къара, ёлну ари ягъында чоюн челтирлени гёремисен? Шонда. Наташалар гелгенде баарбыз. Нете, юрегинг алгъасап турамы? – деп, Камилни къалын къашларында къаравун токътатды.

– Тамлары суратлагы толгъан бир уйдюр дагы. Негер алгъасайым бугъар, – деп, оъзлер салкъынында олтурған акъ терекни токътавсуз гъарсиллейген япыракъларына къарады.

Камилни сёзлери Аиданы юргине май айдагы къарлы борандай гъалеклик салса да, гъалеклигин жыйып:

– Билемисен, тогъуз юз гюнню узагъына болгъан къуршавну вакътисинде музейни башындан гетген къыйынлыкъланы ажайым айтагъанда мени музейге сав адамгъа йимик языгъым чыгъа эди. Ону айланасына онгъа ювукъ фугас, токъсандан да артыкъ яллатагъан бомба, отуз да снаряд тюшген. Бир фугас бомба чы музейни алдында ярылгъан. Къуюсуну теренлиги уыч метр, генги етти метрге етише болгъан. Скульптуралар булангъы иш чи дагы да къыйын болгъан. Он тоннагъа

ювукъ авурлукъдагы скульптураны музей ейни къуллукъчулары экинчи къабатдан биринчисине тюшюрмек – оюн-масхарамы. Уъчончю Александрны атда турагъан күйде этилген статуясы булангъы масъала дагъы да кыйын болгъан. Статуя я кыр эшиклерден гирмей яда абзарда яшырма ер ёкъ. Не этегени билмей, музейни илму къуллукъчулары хыйлы ойлашгъанлар. Ахырда күй табулгъан. Статуяны айланасына такъта тутгъан. Ичине къайыр тёгюп статуя гёрюнмейген болгъанда, уъстюн чарлакъгъа ошатгъан. Айланасына буса, гъажитари чачгъан. Статуя эшикден гирмейгенге гъали де абзарда.

Блокаданы лап къыйынлы гүнлеринде де музейни къуллукъчулары биринчи къабатны подвалларында картиналар булангъы ящиклени уъстюнде ятып, гечеси-гюнү булан къаравул этип тургъанлар. Арасында ачдан оълегенлер болса да, не къыйынлыкълагъа тарыса да, музейни къуллукъчулары, алимлери картиналаны дымлыкъдан, бузулувдан сакълагъан. Къаравул этеген вакътиде гече подвалда ачдан мени анамны атасы оълген, – дегенде, Камил къарьлыкъган тавуш булан: «Аида, деп оғыар бурлукъду. Тек гёзлерине къарап болмай, башы эниш гетип къалды. Камилни къысылгъан юмурукълары, тер басып барагъан бетин эслеген Аиданы гёзлеринде: «Не этежексен, билмеген зат къыйын бола», – деген къарав бар эди.

Камил скамейкадан турмагъан күйде, аста булан башын гётерди, къысылгъан юмурукъларын язы, тек ону бетинден оъзю этген ишге къайгырагъанлыкъны билдиреген белги тайып битмеген эди.

Камилни гёнгюн ачмакъ учун Аида ону къолун йымышакъ аясына алып:

– Къара, къолунгну тамурлары нечик аривдюр, – деп, бармагъын мазаллы къан тамурну устью булан юрютме башлады. Тамурну къарап алдын гызы битетенде Аида къолун оъзюно базыкъ бутуна салды ва гёрюнеген тамурлана санай башлады. Камил бирден бютюн къаркъаrasына яйылгъан иссиликге тынглады. Дюньядагы бары да затны унуп, Камил шо миңгүлетде инсанны юргинде тувулунагъан асил муратгъа берилген эди. Насибине Аида да сёйлемей, алдына къарагъан күйде токътагъан. Камилни баш бармагъы Аиданы тобугъуна тийген эди. Олар экевиу де гайранлыкъны дюньясына гёчгендей, башгъа-башгъа санлар тийген ерден гелеген татликликтен тоюп болмай пысып токътагъан. Шу вакътиде гиччи таш дёгереп Камилни аягъыны ювугъуна гелди. Ол сойсюнмейли башын гётегендө – алдында Адил де, Наташа да токътагъан эди.

– Бу не күйдюр, хуйлангъан адамланы йимик? Скамейкагъыз булан гётерип алып гетген буса да билмежек болгъансыз сиз чи, – дегенде, Камил юхусундан уянгъан адамдай, бир затланы булгъап къойду. Сонг ургъандай, эс табып:

– Воллагъ, сизге де адамны жаны къарамасын! Къайда къалгъан эдигиз, – деп, жанына тувду.

– Инанмай бусанг, сора Наташагъа, шагъарны бир башына барып гелебиз шулар учун, – деп, къолундагъы морожналаны бирин Аидагъа, биревюсюн Камилге узатды.

Морожналаны ашай, туруп, дёртевиу де ёлну къыркъып чыгъагъан ерге этишдилер. Ёлдан чыгъагъанда оъзю де билмей Камил Аиданы къолун тутгъан күйде музейни абзарыны ортасындагъы уъчончю Александрны статуясыны къаршысына етгенде бирараз къысды. Къысгъанда йимик тез йиберип де къойду. Токътап статуягъа къашларын тююп къарагъан сонг, бир чабып канзилерден

оърленип барагъан Адиллени артындан етишди. Адил экинчи къабатны канзилеринден оърленип барагъанда Аидагъа багъып:

– Суратланы гъакъында Камил берген соравлагъа жавап берме сагъа тапшурула. Дагы да, бир-биревден артда къалып, музейден алда чыкъгъан адам къырда къаравулап турма герек, – деди.

Экинчи къабатгъа гётерилгенде, Адиллер булан тамдагъы суратлагъа къарап, токътагъанда токътап, сёйлеген адамны сёзюне къошуулуп юрюсю де, Аида булан болгъан иш Камилни юрегинден таймай эди. Ону бар затдан гъайы тайып, оъз ойларына берилди.

«Къолумну тутгъанда бир зат да эсиме гелмеди. Бармагъым тийгенде, къаркъарам бютюнлей алышынды. Ондан къайры да, шу заманыма гелип, къызъяш булан оъзюмню, бир уллу даражагъа етгендей, юрегим сюончден толуп, бир де гъис этмегенмен. Балики, шолай гъал арыгъанлықдан болгъандыр, яда юрегимни осал вакътисине къаршы гелгендир? Олай буса алда нечакъы исбайы, нечакъы оъктем къызлар булан сёйлейгенде, шуну булан не этип таныш болайым деп неге эсиме гелмеген? Уъстевюне, оланы ачувландырып болмаса сёз де айтмагъанман. Тамаша?! Ону да гёрмеймисен: Адил булан сёйлейгенде тавушу гюмюш къонгурав йимик янгыра. Магъа етгенде тавушу бизин юртну Шабур оъзенини сувудай сабур болуп къала. Гёзлери де къуру эниш къарайгъаны неге экен? Яшлыкъ этип, юрекге ювукъ альп къоймакъылкъ бар чы. Олай десем де, магъа юрги исинердей не исбайылыгъым бар. Гёзлериме гъашыкъ болар деме яшда йимик оларда да ёкъ дырбайып турагъан аривлук. Бетимни десенг, бар нюрлери де тайып бара. Уллу десенг, ондан етти-сегиз йылгъа уллуман. Уъюм-эшигим, къатыным булан бу оюнлагъа тынглап турма магъа негер тарыкъдыр? Ону да къыйнамай, оъзюм-оъзюмню де башымны къагъ этмей турсам, ондан яхшы не бар! Ёкъ, эгер мен ойлашагъан герти буса, оғыар ачыкъдан бар затны айтажакъман. Сонг да, алда йимик къурч, шат турма герек», – деп ойлашып, Камил Наташагъя:

– Бу рамкадагъы адам кимdir? – деп сорады. Наташа суратгъа къарап, айтма зат билмей, бир Адилге, бир де Аидагъа тикленди.

– Учитель, яраймы мен айтайым! – деди Адил Наташагъа кёмеклешгендай, масхарагъа салып.

– Бу адам музейни бинасын этген архитектор. Ол Италиядан гелсе де, Россияда яшап къалгъан. Аты да – Россия. О шу къаланы Петербургну ичинде гёзеликни хыйлы-хыйлы жавгъарларыны бирисине ошатгъян. Тек он яш да сакълап, шолай гъакъыллы архитекторну турма ую де болмагъан десе, инанармысыз!

«Ят гишилени квартирасында да яшап, он яшны уъстюне опуракъ да, къурсагъына аш да табып бажармакъ ким буса да күтежек иш тюпол. Мен болгъур суву къуругъан кёлде бакъалар йимик яйылып къалажакъ эдим. Бу адам буса ичине аякъ басма къызгъанагъан булагъайран бинаны къурмагъа бажаргъан. Мени де бар ишлейген ишим. Гъар гюн уйге аз буса да акъча гелтирип боламан. Бу адамгъа шолай имканлықълар тюшюнде де гёрюнмеген. Къатыным дагы да мен гелтирген гюнлюк акъчаны аз гёре. Уъстевюне заманда бир ёлдашларым булан ичме тюшө: «Акъчаны къурутуп битдинг», – деп акъыра.

Мен гъали болгъунча янгыз акъча тапма яшагъанман. Бу... бу нени гъакъымда ойлашгъан! Гёремисен, яшавда нечик адамлар бар! Мен буса!.. деп, Камилни юрегинде гъали болгъунча яшагъан яшавуна разисизлик тувду.

Бирден эсine «Наташалар магъа къарап турадыр» деген ой гелип, музейни паркет полларын къыжыллата туруп, ахтара юрюдю. Башындан буса скульпторну ва оъзюню яшаву гъакъдагы ойлар таймай.

Камил узун коридорда 5–6 абат этип, мазаллы багъананы артына айлангъанда, гиччирек уйиню ичинде Адиллер бир-бирине сыйынгъандай, гюп болуп, бир затгъа къарайгъанны гёрдю. Сакъалын оырге гётергенге Адилни къара чачлары гёк гёлегини ягъасына тирелип токътагъандай гёрюнө. Наташа буса Адилни онг ягъында къашларын тюйген күйде токътагъан. Аида сол къолун ягъына салып, онг къолу булан сол къолуну тирсегин тутгъан. Ону геме тёшю мамукъ сомалакълар йимик къолуну уьстюнде бирден-бир арив гёрюнө.

Камил Аидадан гёзлерин айырмагъан даражада уйге гирди. Уйиню поллары яшыл шишадай йыртыллайгъан мрамордан этилген. Эшикни энегелеринден башлап, потологуна ерли алтын оювлар булан безенген. Оъзюне бирев яхши тикленип къарайгъанны гъис этип артгъа бурлукъду ва Камилни ишара булан янына чакъырды.

Наташалар тамдагъы суратлагъа къарап токътагъач. Сурат дегенде о нечик де тюгюл – гёргенни гёзю тоймас йимик. «Шу суратгъа художникни юрек бавлары синген буса ярай», – деди Аида шыплыкъыны бузуп. – Ким этген экен шуну, экскурсоводну чакъырып сорама герек эди. «Буссагъат гелтирейим», – деп, Наташа уйден чыкъды.

Суратны дёрт де ягъына алтын накъыш тутулгъан. Сол мююшюнде чачлып турагъан шавла, огъар суратдагъы тиштайпаны къоллары узатылгъан, ону къараву, турушунда, гъасили бютюн барлыгъында пашманлыкъ гъис этиле. Бир де башгъа тюгюл, яшавда да бары яхшылыкъдан къуру къалгъан адам йимик. Тиштайпаны саврусундан тёбен саллангъан къара чачларыны арасындан гёрюнеген юзю ачылгъан гюлдей балкъый.

Тергевлю къарагъан адам, художник сюрген тюрлю тюслерде де пашманлыкъыны гъис этежек.

Шу вакътиде башгъа уйден аякъ тавушлар эшитилди. Бираздан уйге Наташа гелди. Экскурсовод орта яшындагъы къатын, саламлашгъан сонг указкасын суратгъа узатып, шу хабарны айтды.

Бу сурат гъалиден кёп йыллар алда язылгъан. Оъзюн де Амир деген дагъыстанлы художник этген. Дагъыстанда бар деп айта, тюрк тилге ошайгъан тили булангъы къумукъ миллет. Амир де къумукъ болгъан.

– Яхари, биз де Дагъыстанда гелген къумукъларбыз, – деди Камил чыдамлыгъы битип. – Шу чу ёммакъда йимик болду. Гъей Аллагъ, бу аламатлагъа къара сен!

Экскурсовод къатын башлап сёзюн бёлгенни ушатмаса да, англагъанда юреги йымышады ва къумукъланы гъакъында янгылмайгъанына оъз-оъзю булан оъктем болду.

– Мен къумукъланы гъакъында энциклопедиядан да маълуматлар алдым. Къумукъ экенигиз дагъы да яхши, мени хабарымны сизге агъамияты гючлю болажакъ. Дагъыстангъа къайтгъанда алимлеригизге айтарсыз, балики, олар билмейдир. Сизин Амир деген пагъмулу художнигиз болгъан, ону гъакъында бизге гелип архивлерден материаллар жыйсын.

Амир йыл яндан Коста Хетагуровну тенглиси, бирче Академияда да охугъян, студент къурдашлар. Бир керен шагъаргъа Санкт-Петербургда оъзю бу-

лан охуйгъан студент ёлдашы Амирни де, Костаны да тоюна чакъыргъан. Онда Амир Зарема деген полковникни кызы булан бийиген. Полковник кызы булан бир нече керен бийип, хабарлап айланагъан дагъыстанлыны ушатмагъан. Къатынындан таба Заремагъа айтдыргъан, тек эдеп-кылыкъыгъа чомарт буса да, жагыл юрекде уянгъан башлапгъы сююнно учгъунун сёндюрме болмагъан. Эп этип болмай полковник алгъасавлу күйде кызын да алып тойдан гетген. Гетсе – гетсин Зареманы юрегинде уянгъан учгъун чачырап-чачырап, артгъан, уялангъан. Сююнно оврочутеген бир зат бар буса шо да – гёрюшюнно сёндюрмек учун салынағъан барулар. Аралыкъадағы барулар оьсген сайын – сююн де арта.

Жагъиллер шогъар да къарамай яшыртгъын убъ керен гёрюшген. Ахырынчы керен полковникни уйлерини болконунда, гечортадан оьтген вакътиде:

– Мен билемен, негереклер этсенг де, атам-анам рази болмажакъ. Бизде гюнагъ къалмасын учун гелечи йибер, – деген Зарема Амирни тёшюне исси гёзъяшларын акъдырып.

Гелечиге Коста да, студент ёлдашыны ата-анасы да баргъан. – Мени вагъши дагъыстанлыгъа берме кызыым ёкъ, – деп, ювукъ да этмеген, Зареманы атасы.

Бу ишден сонг жагъиллер бир-бири булан ёлукъмасын деп ойлашып, эшик-ге де, орам терезеге де къаравуллар салгъанлар.

Экинчи гюн ахшам Зарема анасына кагъыз йиберген. О да кагъызыны охуйгъан сонг, не этерни билмей, эрине гёrsетген. Кагъыз шулай башлана: «Мени аявлу папам, мама! Мен сизин бек сюемен, тек...» Кагъызыны къалгъан яны бизин къолубузгъа гъали де тюшмеген.

Къызыны енгип болмагъанда, ата-ана амалсыз, сюймесе де Зареманы той да этип, Амирге бере.

Шу иш болуп, арадан эки ай оьтгенде Костаны Академиядан къувалай. Бу 1883-нчюй йыл бола. Шо йыл Парижде Иван Сергеевич Тургенев де гечине. Коста да Осетиягъа гете. Амир къатыны булан яшап, охувун давам эте. Эки йылдан Амир Академияны битдирип Дагъыстангъа къайтма онгарыла. Шо йылланы ичинде Амирни эки яшы бола. Тек экевю де оълюп къала. Дагъыстангъа къайтгъан сонг оъзюне устахана да ачып, шагъарда ишлей. «Бири ашайгъанда бири токътап, ону ашайгъанындан къуванып» дегенлей, эр-къатын Петербургда йимик Дагъыстанда да оъзлени татывлу яшавун узата.

Бир гюн хапарсыздан Амирге: «Юртдагъы ииниси оълген», – деген къайгъылы хабар етише. Къатынын да алып юртуна бара, тек: «Тазият бар абзаргъа гавурну гийирмё ярамай», – деп Амирни анасы Тотуханым, уланына ихтияр берип, гелинин гирме къоймай. Зарема Амирни къардашларыны биринде тургъан. Тазият тайгъан сонг, къардаш-досу айып этип, Тотуханым Зареманы къабул этген дей.

Оълюно артын-алдын этип битгенде, денгиз йимик абзарда янгыз къойма къызгъанып, анасын шагъаргъа алып гетген.

Амир гъар заманда йимик оъз иши булан машгъул болуп арадан айлар оьте. Ана да, гелин де, баягъы – уй сакълай. Баш вакътилерде Тотуханым гелинине сыр билдиримей турса да, бара-бара ону гъар басгъан аягъын тергей башлай. Чыдай Зарема, чыдай. Уйде янгыз къалгъанда буса бойлукъын къучакъылап аччы гёзъяшлар тёге. Гюнден тюшген гюлдей арив къатын аза, ирий башлай.

Зареманы къыйналагъанын Амир де биле. Кюю булан анасына англатмагъа къ-
арай. Тотуханым буса токъташагъанны орнунда, уьстевюне уланын гюнагълай.
Эртен башласа, урушув ахшам болгъунча узатыла болгъан. Сёзден сёз тувулу-
на дегенлей, бара-бара ана уланына: «Шу гавур ожакъдан чыкъмаса, мен сагъа
берген сютюмню гъарам этежекмен. Я – шо, яда – мен!» – деп буварыв берме
башлай. Йымышшакъ хасиятлы Амир токътай, токътай, къыйышып яшар бугъай
деп, эки отну арасында яна туруп, арадан дагъы да алты ай оьте.

Бир гюн Амир ишге гетгенде Тотуханым тамаша кюиде алышынып: «Къы-
зым, яй чы тастымалны. Биз де аш хабайыкъ, – деп гелинине илиякълы сёйлей.
Йылы сёзлени эшигендө, Зарема гюлдей ачылып, юрегингдеги бары дертлери
тайып къала. Ол уйде гёбелек йимик учуп айлана. Тез заманны ичинде бар
затны гелтирип. Тотуханымны алдына сала. Къайнана огъар иржайып къарап:

– Къызым, тузну унугъансан чы, – дей.

Зарема да туз алма ичдеги уйге гире. Зарема учгъан къушдай тез гелип,
тастымалгъа тузну да салып, къайнанасына къарап токътай.

– Олтур-олтур, негер къарап токътагъансан, – деп, ону гючденден йимик
олтурта. Зарема къашыкъыны авзуна элтгенде, бирден токътап, эсде ёкъдан гюн
шавлалар ойнайгъан терезеге тиклене. Ону къаравунда уллу сюончю ва гёзел-
ликге гъасиретликни аламаты болгъан.

Ишден чыкъгъанда гъар замангы хасиятына гёре Амир уйге алгъасай.
Ол уйге гиргенде анасыны бети бир тамаша сувукъ экенин гъис эте. Шо
сувукълукъ юрегине нече тюрлю шекликни гелтирип, уйню ичин тергеп йи-
бере. Тахтамекде уьстюне шаршав ябулгъан бир заттъа гёзю тие. Ачып къараса
– сёңген гюлдей саргъайып Зарема ятгъан. Амир къолуну аясы булан ону ачыл-
гъан кюиде къалгъан гёзлерин ябып, бир анасына, бир де аявлу къатынына
тиклени. Ол сёйлеп болмай, тили тутулгъан адамдай, оъзюндөн ихтиярыз тиз-
ден чёгүп, къатыныны тёшюнде башын салландыра. Муна шо заман Амирни
башы къайгъыривну гючонден ап-акъ болуп къалгъан дей.

Экскурсовод хабарын бёлюп, оъзюне телмирип токътагъан Аидаланы
гёзлерине къарагъан сонг: «Амирни къысматы айтагъанда гъар гезик гёзьяшла-
рымын токътатып болмайман», – деп, энглеринден тёгюлген гёзьяшларын си-
бирди.

Ону булан да битмей, Зареманы гёмюп битген сонг Амир анасыны уьстю-
не дагъы бир де гирмей. Ол оъзю ишлейген устаханагъа да гирип, башлап ана-
сына кагъызын яза. Артда не этгенни сонг айттарман, гъали сизге бир зат гёр-
сетейим», – деп, Зареманы суратыны тюбюндеги шиша яшикден саргъайгъан
кагъыз чыгъарды ва авур тыныш алгъан сонг шу сёзлени охуду.

«Анам, билемен, сен мени кёп къыйналып гичиден уллу этген эдинг. Тек
бутюн сен магъа шу къайгъыны салдынг. Ата-анасына авлетлерини суд гес-
ме ихтияры ёкъ. Шогъар гёре мен де сагъа суд гесмеймен. Неге тюгюл, сени
гъакъылынга ва юрегингдеги магъа бакъгъан сюовге тынглап иш этмеге гич-
иден берли сени къанынга синген бир гюч къоймады. Сен бил, къумукълар
бырындан берли бусурман болмагъан. Олар баш вакътилерде хачгъа къуллукъ
этген. Бусурмангъа буса артда-артда къайтгъан. Олай болгъанда, бусурманлар
гавурланы оъзлерден неге тёбен гёрме герек? Айт чы, анам, неге?!

Биз бирев-биревню сюегенликде бизин не гюнагыбыз бар? Сен мени дю-
нъяда лап да азиз адамымдан айырдынг. Баракалла, анам сагъа! Сен мени жа-

гъаннемни отундан эркин этме сюйген эдинг, тек не этежексен, Зарема булан мен шо отда гюежекмен. Шо саялы бугюндөн сонг сени уланынг ёкъ деп къой. Сен шолай тийишли гёрдюнг. Аман яша, аявлу анам!»

Шу кагъызын язгъян сонг Амир я ашамай, я ичмей, я къырны ярыгъын гёрмейли, он учь гюнню узагъына устаханада тургъян. Он дёртюнчю гюн, мұна, Зареманы сиз гёрген шу суратын да этген, оғзю де оылген».

ЭКИНЧИ БАШ

Камил Дағыстангъа къайтгъан гече, бетин буз йимик де этип, къатыны Инсаният: «Дюр гъали, сен Ленинградда къыдырып, сағъа бозарып турма герек эдим, къалмагъын алай! Гелме де гелмей эдим, сени ананг, къызардашларынг, инилеринге ерли: «Къой, яшасынлар, яш вакътилери, башлап тутгъан ожагъындан бузулма яраймы, андарай да, мундарай» деп, илинип, къасартгъы болуп къалғъянгъа гелдим. Тоба, Аллагым, шу сени къабан тынглавгъа салып, пысып турагъанынгдан не безгенмен. Сёйле, баврумну ярма, сен чи эргиши-сен», – деп, тёшүне уруп, тююнүп йылагъанда, Камил къатынына гёре болса, къавгъаны арты къалын болажакъын англап:

– Къойсана, адамны оымюрю олайына да къысгъа – шону да урушув булан ийберме негер тарықъыр? Гыы, сабур бол! Экинчилей къошуулгъанда сама татывлу яшама къарайыкъ, – деп, бетин сыйпагъанда, Инсаният ятгъан еринден турup:

– Тайдыр мурдар къолларынгны! – деп, къайтара ятып, дагъы да йылай башлады.

Юргинде ёкъ затны айтгъянгъа Камилни, ичинде бир зат уъзюлгендей болуп, олай ягъы сынды чы, ёкъ ерден юреки чанчып-чанчып ийберди. Къаркърасы бошап барагъянгъа, лавлай туруп барып, бир таблетка ичди.

Онг къолун юргине салгъан күйде бираз ятгъан сонг, терезени къаршысында олтуруп, шагъарны гечеги шавлаларына тикленген күйде, къатыны булангъы яшаву гъакъда ойлаша туруп, танггъа чыкъды.

Эртөн Инсаният эрини алдына аш экен – аш да салмады. Камил, ювукъ адамы оылгендей, юрекин авур къайгъы басгъан күйде, гийинип, гаражгъа гетди.

* * *

Шо гюн Камил йыракъ рейсден тюш ортада къайтды. Уйге гиргенде столдагъы кагъызгъа гёзю тийди. Кагъызда: «Мен анамны гёрме юртгъа гетдим. Дёрт-беш гюнден къайтажакъман. Инсаният», – деп язылгъан эди.

Камилни къаны башына чапгъандай болуп: «Яхари, шу адамгъа дюньяда не тарыкъыны, не етишмейгеннى, не тил булан сёйлекекни мен чи билмеймен. Юртдан къайтгъаны жума да битмеген. Бир себепсиз къуура анасына чабып турса, ожалкъыны не татыву болажакъ. Огъ сени хасиятынга.., – деп ачувланып, кагъызын къысып, холадай этип, педиреге ташлады ва оъз-оъзюне ойлаша туруп, къызыл дермантин тутулгъан эшикдеги поч ящикни ачды. Онда газетлер булан бирче уьстюне «авиа» деп язылгъан кагъыз да бар эди. Биревден де кагъыз къаравулламайгъянгъа тамаша болуп, Камил конвертдеги онг якъгъа авункъу этип язылгъан адресте тергев берди. Ленинграддан гелгенни билгенде, бар къайгъыларын унутуп, кагъызын охума гиришиди.

АИДАНЫ КАГЪЫЗЫ

Камил, сен менден кагъыз къаравулламагъан бусанг да ярай. Огъар ихтиярынг да ва себеплер де бар. Болса да, билесен чи, больницағы тюшген адам бираз къолайгъя къайтса, ялкъымагъа баштай. Мен, тюзю, ялкъып да тюгюл, сен гетгенде, анасы оылген къозудай, юргим бир тамаша мангырашып къалды. Къызъяшгъа гъислери гъакъда сёйлеме арив де тюгюл. Мен айтма сойген затланы бир-бири-бизни таныгъан уч жуманы ичинде сагъа бириң де айттып болмадым.

Больницаңын абзар бавунда бутакълары чарлакъ болуп оьсген эки адамны къулачы етмесдей терек бар. Ону тюбюнде ерге бегетилген столгъя да къапланып, язаман кагъызын. Негагъ ел чыгъып йибергенде, терекни япыракълары гъарсилеп сувгъа тюшгендей салкъын болуп гетемен. Къалгъан вакътиде юргим къуру янып турат. Сени дагыстан акцент булан сёйлейген кюонг, юрюшонг, нечик айтыйм, алагъан тынышынг да мени эсимде. Бет келпетинг буса, къуру гөз алдымда суратланып турат. Бетингни-башынгны сыйпама, сени аявлама сююп къолларымны узатсан – тайып къаласан. Камил, мен бир затдан да тартынмайман, я къоркъмайман. Мен сени таныгъан чакъы заманнын ичинде болгъан бары да зат эсимде. Гъали оланы бир ягъадан язма къарайым.

Рус музейден чыкъында Амирни, Зареманы зарлы къысматы мени бек ойлашдырды. Эсиме тюшген сайын олагъа гъали де къарным айлана, талчыгъаман. Сизин якъынның аналар да гелинлериңе шолай оьчлюк къайдан тувулунагъаны себебин англама болмайман. Мени тёткам айтагъан күйде, алдын «бу гавур, бу бусурман» – деп айыра болгъан. Шогъар гёре, бир яндан алгъанда, Амир анасына язып гетген кагъызын маңнасы булан рази тюгюлмен. Зареманы оълюмюне Амирни анасындан эсе шо замангъы яшав гюнағылары. Бу ерде миллетлени арасына оьчлюк салагъан динни де эсгермей къоймагъа ярамай.

Гёремисен, о девюрде инсанлар нечик болгъан? Шо заманларда адамларны яшав, денгиздеги гиччи къайыкъыны йимик оъзю сойген якъын ташлап, сойген-сойгенин этдирген. Айтагъаным, яшав ягъагъа тайып, адамланы къайысына бир де ортакъчи болмагъан. Ягъадан къараса, Зареманы оълюмюне Амирни анасы гюнағылары йимик болуп чыгъа. Шо якъдан, янгыз шо якъдан да тюгюл, бары да якъдан ишчи халкъ къургъан яшавну адиллигин мен дюньядада бир затгъа да тенг этмежекмен.

Камил, мен адабиятны кёп сюемен. Тюзю, охувумну ёругъу да ёкъ. Охугъан затгъа аллагыма йимик инанагъан хасиятим да бар. Балики, тюз этмей бусам да ярай, билмеймен. Нечакты нечик китап буса да, охугъанда англавумну бир яндан буса да артдырмай къоймай.

Камил, сени къуватлы къолунгну тутуп, яннавурунгдан таймайлары юрюмеге наисип болса, мен не къысаслагъа да, не тарлыкъын да рази болар эдим. Магъа гъали 18 йыл битген. Гъасиретлик юргиме сыйышмай, къаныма синген, бютюн къаркъарамны къартыллатып бириңчилей къийнай.

Мен тувгъан посёлок Ленинград шагъардан 80 километр арекде. Алдын онда батмакълыкъ болгъан дей. Дедушкам да булан (о заман магъа 15 йыл бола эди) алдындағы гюн чалынгъан биченни бижакъ этип, къайтып гелегенде, Ломоносов орамда, Катериналары къабакъ алдында кёп адам жыйылгъан эди. Дедушкам:

– Не иш бар, негер жыйылгъансыз? – дегенде, халкъдан телбагъанадай бийик чыкъын Антип мазаллы тавуш булан:

– Сергей къатынындан айырыла, – деди. Аз да гетмей уйден Сергей чыкъды. Табанын таптап къатыны да. Катерина бир къолуна яшын тутгъан койде:

– Сергей, родной, не уходи, не уходи! Я тоже люблю тебя! Понимаешь, люблю! – деп, артындан сюрюне-хабына туруп геле. Сергей бирден абзар ортада токътады. Оъзюне къарагъан адамлагъа тикленип:

– Юртлуларым, магъа айып этмегиз. О зат менден гючлю. Мен башгъа тиштайпаны сюемен, – деп, гёзлерине жыйылгъан гёзъяшларын юмуругъу булан сибирип, чалт къапудан чыкъды. Катерина, абзар ортада бавруна яшны да басып, къатып къалгъан эди.

Камил, шо зат эсиме гелген сайын, йылавумну токътатып болмайман. Мени яшавум да Катеринаны къысматыдай болармы экен? Кагъызгъа гёзъяшларым тёгүлегенге олардан тартынма. Кагъызымны ахырына ерли оху! Тилеймен! Мени шо затдан сама магърюм къойма! Эсингдеми, Наташа да, Адил де булан «Литераторские мостки» деген къабурлагъа баргъанда сен Белинскийни, Добролюбовну янаша къабурларына къызыл гюллэр салгъан эдинг. Сен онда магъа къарап тура деп ойлашип, къашкъаралып гелеген вакътиде къабурлагъа янгыз бардым. Нечакъы излесем де сени табып болмадым. Къаркъарамда болуп турагъан гъалны менден къайры билеген адам ёкъ. Этейим деп, ишге урунсам, пикрум-оюм булан сени ойлашип, сагъатлар булан, мююшге де тыгъылып, биревню де гёрге сюймей, сен гетген сонг дёрт гюн турдум. Наташа бир гюн: «Аявлу затым, мен сагъа не этейим. Тюнегюн гече тюшюнгде къуру къычырып турдунг. Тюзевлю эки сагъат да юхламагъансан. Хах болгъандокъ, Камилни излеп, талашип турасан, уянгъандокъ, янынгда ёкъну билгенде, йылама башлайсан. Сен олай турсанг...» – деп, мени къучакъылап йылады. Артда, барып Адилни чакъырды. О уйге гиргенде сени гёргендей сююнүп гетдим. Адилни буса къашлары тююлген, эринлери гъаран тербене.

– Аида, не болгъан? – деп бетиме къарады. Мен огъар не айтарны билмей тамгъа бурлугъуп къалдым. Адил ишни себебин англағъанда, Наташаны инбашына башын салгъан койде, къольявлугъу булан гёзлерин сибирди. Шо заман болмаса да, эргишини гёзъяшларын бир де гёргемен эдим. Гечени узагъына мен яллап – гююп, къаркъарамны сыкъымасув тер басып, тёшегимде тырпиллап авнайгъанда, Наташа да, Адил де мени сакълап чыкъды.

Мен сагъа бар затны бир ягъадан язайым деген эдим. Гёресен, бизин арабызда болгъан бары асил мюгълетлени язма башлагъанда гъакъылымны жыйып болмай къаламан. Эсингдеми, эки гюнге походгъа барагъанда бизин училищени алдында жыйылгъан эдик. Мен сагъат 12-ге гележекмен дегенге гёзлерим Фонтанканы кёпюрюндөн айрылмай эди. Къарай-гёзлей туруп, сен гелмей къалардан къоркъуп, походну шатлыгъы, ондагъы къурч оюнлар – бары затдан гёнгюм тайып турагъанда, Наташа:

– Гъона, Камил геле тура! – деп, сююнмекликден мени къучакъылап йиберди. Сени гёргенде юрегимдеги бары къайгъым тайып, яшавума къарангы гече яшмын яшнагъандай ярыкъ гирди.

Биз Финский вокзалдан электричкагъа минегенде гюн батывгъа ювукълашип тура эди. Сен гюнню къызыл шавлаларына къарагъан койде: «Айда,

сени яшавунг шу гюнешни шавлалары йимик таза болсун», – дегенинг эсиндеми? Сени сёзлерингни алтын сандыкъя салып жыйгъян жавгъар къашланы йимик аявласам да, эсиме гелгенде гёзьяшларым ағып гете.

Бир сагъат электричкада юрюген сонг, биз Шучье деген кёлню ягъасына етишип токътадыкъ. Руководителибиз Нина Артапетовна палаткалар къурмакъ учун арив ер излемеге сизин гъар якъгъя йиберди. Сен тапгъан ерни мен барындан да бек ушатдым. Шу ерден бир заман оъзюнде Александр Невский Крестоносецлени дагъытгъян кёлню устю айланасындағы гечеги отлагъя йыртыллап, ёмакъда йимик арив гёрюне эди. Сиз палатканы къурагъанда къызланы арасына шыбыш тющдю. Олар бириндөн-бири алып: «Пеленче-пелен палаткағъя, тюгенче-тюген»... деп, гече оъзлер къоркъагъаны саялы, сизин, беш уланны, пайлап айланагъанда, бизин курслу Зюма: (биз оғъар инчебел дей эдик). «Сиз кимни сюйсегиз ала туругъуз, Камил бизин палаткада яшажакъ» – деди. Зюма уланъяшланы оъзюне тез исиндирип болагъан, бек жагълыгъы буланғы зат эди чи. Оъзюмден ихтиярсыз юрегиме от къуюлуп гетди. Зюмагъя не айтарны билмейли Наташагъя телмирип къалдым. О да мени англап: «Зюма, Зюмочка! Камилни бизге аманат этген. Эгер эришсенг, билесен чи къайнар къанлы Адилчик нечик болагъанны! Лучше, къулагъынгны бурдурмай къой» – деп, масхара-герти булан Зюманы планларын сув чайгъандай этди.

Артда къуругъан бутакълар жыйып, кёлню ягъасында от якъдыгъыз.

Сонг биз скатерть орнунда, уллу боямыш одеял да яйып, гёк отда олтурдукъ. Камил, шо гечени аривлюю мени юрегимде табиатны гъайранлыгъына тамаша гъислер түвдурду. Хурма йимик кёкню къара гюмезинде юлдузлар са-вулуп битген баъли терекни эсге гелтире эди. Айланадагы шыплыкъыны ша-гъарны оъзге ерлеринден походгъя гелген уланланы, къызланы кюлкю авазлары буза. Заманда бир гётерилип гетеген елни салкъын ағымлары сиз якъгъан отну арагъя алып олтургъан къызланы чачларын ойната. Сен гелтирген дагъыстан чагъыр аз сёйлейгенлени де тилине дилбарлыкъ берди. Шайлы оърге гё-терилген ялынны иссилигинден якълары къызаргъан къызланы гёнгю йыргъа тёгюлдю. Айлананы таъсири тавушлардан толтургъан оланы гюмюш англары сейир болгъанда, бирден-эки сен йырлап йибердинг. Гюрюллеп ағыагъан оъ-зен йимик йырны йымышакъ сёзлерими, яда пашман ангынг себепли болдуму, йырлап битгинче сагъа барыбыз да тынглап турдукъ. Англамасам да, сени ана тилинг, сен йырлайгъан йыр, мунглу тавушунг магъя бек азиз тийди. Къызлар: «Дагъы да йырла», – деп тиlegenде: «Тангала гече узатарбыз», – деп, туруп кёлню ягъасы булан юрюдюнг. Акъ чачлы Коля гитара согъуп, къалгъанлар харс уруп, бийиғенде де, гёзлерим сенден айрылмады. Юрюшонге, къаркъа-рангны тутгъан күйге къарагъанда, сен таянгъан ёлка терек де терен пашман-лыкъя батылгъан йимик гёрюне эди. Шо заман негер пашман болгъанынгны магъя неге айтмадынг?! Пашманлыгъынга мен себеплими экенмен деп, къызлар бийиме тартгъанда да, ягъадан къарап турдум. Алагъан тынышынга ерли, юрегингни талпынывун, ойларынгни алышынывун, гъасили бары да ишиңгни билме герекмен деп эсиме геле эди. Шончакъы шолай ювукъ эдинг сен магъя. Бир-гъавур сени пашман турушунг да юрегиме къуванч къуюп турду, сонг оъзюмден ихтиярсыз сагъа багъып къолумну узатдым. Етишмегенде сен башгъя адам экенинг, башгъя ерде уюнг-эшигинг, къатынынг барлыгъы эсиме гелип, мангалайымны сувукъ тер басды. Беззек тутгъандай къартыллайгъангъа палат-

кагъа гирип ятып къалдым. Узакъ къалмай оъзгелеге де ятмагъа команда берилди. Устьюнде гём-гёк спорт формасы булан, башлап палаткагъа Полина гирди. Эсингде чи, о орта бойлу, маркъа битген, гишиде аварасы ёкъ бек сабур хасиятлы къыз эди. Полина гиривюнде, тартып устьюне одеялны да, башы ерге тийгендокъ юхлады. Сонг Наташа гелип, къулагъыма: «Къайда Камилинг? – деп шыбышлады. Камилинг дегенде, къаркъарамдан ток йибергендей гъалеклик чабып: «О мени Камилим буса не бар эди», – деген сёзлер, гёзъяшлар булан уьюрюлюп, сёзлени орнуна бир зиерли зат чыгъып къалды. Наташа дагъы бир сёз де айтмай, от тюшгендей алгъасап, палаткадан чыкъды. Арадан 5–6 минут оытгенде къайтара палаткагъа гиргенде, Наташа булан сени гёргенде, бары къайгъыларым тайып, къаркъарам енгил болду. Бизин янгыз къоймакъ муратда Наташа къыргъа чыкъгъанда, сен къырыйымда янтайып: «Сени хатириңни къалдыргъан адам болду буса, айт!» – деп, къулагъыма шыбышладынг. «Мени гъакъымда ойлаша», – деп сююндюм. Походдан къайтгъанда къаркъарам яллап-гюоп, бетиме бүртюклөр чыгъып гетди. Шо саялы мени больница да ятдыргъаны да. Шо даражала сен мени гёргенни сюймей, Наташагъа: «Сораса, 2–3 гүнге уюне гетген деп айттарсан», – деген эдим. Сен буса шо гүнлени ичинде Дағыстангъа гетип къалдынг. Озокъда, «ууюне гетген» деген сёзлени, сени нече тюрлю күйде англама ихтиярынг бар. Шо саялы, сагъа бир де айып салмайман. Билемисен, биз даймге айрылып, бир-бирибизни дагъы бир де гёrmесбиз деген зат эсиме гелмей эди. Къайырмас, къысмат магъа шолай буюргъандыр. Дюньяда лап да къайгъылы, къыйын бир зат бар буса, шо да – жавапсыз сююв. Ону оыртенинде яллайгъаным къыйналып талчыкъсам да – гёкюнмеймен. «Сен» деп болмаса, бугюн оылсем де къабурну сувукълугъундан да къоркъамайман. Сюйсе, бютюн оымюрюм акъ гебинге чырмалып гетсин, тек сюювню булагъындан сув ичген адам, яшагъан чакъы заманны ичинде гёрген бары да насиpidен артыкъ.

Камил, сен де эслегенсендир, бир-биревлер сёйлейгенде де, ёлдашына тынглайгъанда да дайм иржайып, бар ишин иржайыв булан башлап, иржайыв булан битдире. Бир къызгъа: «Къуру иржайып сёйлеген адамгъа нечик багъа бересен?» – дегенде: «Юрек ачыкъ буса бола», – деген эди. Тек мен бар затдан алдын, себепли де, себепсиз де иржайып сёйлеген адамланы сюймеймен. Неге буса да, олардан къоркъаман. Шолай адамлар юргини къарапалыгъын иржайыв булан ябып юрой. Камил, аявлум, вёре, шолай адамлагъа инанып юргингни ачма!

Наташа буса олай тюгюл. Ону юрги ачылгъан китап йимик. Сен нечакъы тергевлю болсанг, шончакъы ону асил умутлары алтын урчукъыну йибидей чечилегенни гёрежексен. Адилни менден эсе сен бек таныма герексен, болса да аз заманны ичинде огъар оъз адамыма йимик базагъан болдум. Къыз булан таныш болгъанда уланъяшланы, кёбюсю гезиклерде, тас этегенинден эсе алагъаны кёп бола. Шону учун кёплери: «Мен тас этеген не бар!» деген ойгъа бойсына. Мен ойлашагъан күйде, эргиши гючоне, къуватына ва гъакъылына аркъа таяп, бар затдан алдын къызызъяшны яшаву дайм гюл-чечекге ошап турсун учун къаст этме герек. Айтагъаным, Адилни къырыйында бир заманда да ялкъамайсан. Къуру сени кюлетип, гёнгюнгню хошландырып тура. Масхарасы юргини теренинден чыгъа. Къайтарышгъа сенден бир зат да талап этмей ва гъилласы да ёкъ. Наташа да булан гъар гюн болмаса да, бир гюн къюп, бир гюн больница гелмей къалмай.

Мен ятагъан палата 5-нчи къабатда. Терезеси орамгъа бакъгъан. Тюнегюн Наташалагъа терезеден къарап турдум. Бир-бирини къолларын тутгъан күйде бара эдилер. «Шулай асил юрекли адамлар сююп айрылса да, уллу наисип тюгюлмю? – деп эсиме гелди. Сююв не экенин билмей яшайгъанлар да бар чы.

Камил, бойнунга борч болсун деп язмайман шу кагъызы. Сен мени къызгъангъанны да сюймеймен. Талчыгъып, ойлашып да айланма. Кагъызда бары да язылгъан зат – мени яшавум, мени къысматым. Ленинградда сен ойтгерген учь жума юрегимде Темиркъазыкъ кёкню ярыгъыдай яшажакъ. Башгъа адам булан яшама тюшсе де магъа бир де къыйын болмас. Неге тюгюл, юрегимде дайм сен яшажакъсан. Шуну булан битдиремен. Узакъ къалмай больницадан да чыгъаражакъ. Камил, аявлум! Къайда турсанг да аман яша! Насипли бол!

* * *

Инсаният, беш гюн анасында да туруп, ойзлер яшайгъан абзаргъа гиргенде, къызгъан тавадай гёрюнеген гюн батып барагъан вакъти эди. Ол сумкаларын тутгъан күйде тирсеги булан уйню эшигин теберди. Ачылмагъанда, канзиге яйылгъан чюпюrekни тюбюндөн ачгъычны алып, уйге гирди. Терлеген боюна уйню гъавасы урунгъанда салкын сув ичгендей юрги яллыкъыны сезди. Солярка булан янагъан боямыш тюслио печни къырыйына сумкаларын да салып, тёр якъдагъы гюзгюнү алдында къызыл ерликли капотун чечди. Аркъасына бир нече керен къолун узатды, терге батгъан ич опуракъларын чечип, печни тюбюне атып, еринден хозгъалмагъан күйде гюзгюге тикленди. Гюзгюден ону ялгъангъан узун кирпиклерини арасында шариклер йимик йыртыллайгъан уллу гёзлеринден, къаркъаrasыны акълыгъындан, уллу кёкюrekлеринден, боялгъан бетини аривлюгюндөн сююнеген ойкемлик мунаман деп гёрюне эди. Ол, гюзгюден гёзлерин айырып, тёр тамдагъы «русская красавица» деген халчагъя, сонг огъар тийип салынгъан «Зейнап» деген арап кроватгъа къарады. Орунланы жыйылмагъанын гёрюп: «Гыы, нечиkdir дагъы бош орун, янгыз ятыв?! Сагъа шолай тийишли. Ленинградгъа да башынг бийлеп гетген эдинг. Гелдинг тюгюлмю къайтып. Занг сандыкъдай хазналы къаркъарамны сагындырып, магъа малиян этип яшатарман мен сени. Дагъы ёгъесе сени тюбюнге етме къыйын», – деп, ойз негетлерине къувана туруп, кроватны никил башын-дагъы сари халатын ялангъач къаркъаrasына гийип, эшикте багъып эки абат этгенде, боямыш тюседеги сервантны шишасына къысадырылгъан кагъызгъа гёзю тийди ва ону тез алыш охума гиришди.

«Инсаният, балики, сен яхшы адам бусанг да ярай. Ким биле, мен англап болмаймандыр. Тек мен айтгъангъа сен гелмей, сен айтгъангъа мен гелмей, гъар гюн къавгъалап яшайгъандан берли бир йыл битди. Ойзюнг ойлашып къара, яшагъан чакъы заманны ичинде мен сагъа не якъдан тарлыкъ этдим? Акъча десенг, кемиген заманны билмеймен. Шо заманда да, кепинг истемесе, шалбарыма итив де урмай эдинг. Айтмасам, уьстюмде-боюмда бир хапарынг да болмай юрюдюнг. Магъа тырнакъ чакъы абур этген адамны кёкге гётерип юройген хасиятим бар мени. Не этейим, олай наисипни мен сенден гёrmедим. Сен не айтсанг да къюоп, не этсенг де гёrmейген болуп яшасам – яхшы адам этдим. Да, сени атанг магъа кёмек этди. Автобусгъа салды. Арив къазанып болагъан йыракъ рейсге онгарды. Бир йылны ичинде акъча булан атышагъан даражагъа чыкъдыкъ. Гъасили, бизин бар затыбыз да болду, тек эр-къатынны

арасында болагъан татывлукъ, бир-биревню англав болмады. Баш вакътиде сен олай тюгюл эдинг. Къачан мен гъукуматдан, адамлардан юлкъуп акъча гелтирме башлагъанда, сен де алышынма башладынг.

Мени атам колхозда 40 йыл ишлеп ойлюп гетди. Къалгъан оымрюмню мен де атам йимик гъалал яшамагъа сюемен. Муна, уйдеги бир затгъа да тий-мегенмен. Бары да сагъадыр. Энниден сонг бармагъымны соруп яшасам да разимен, тек сени булан яшамакъны мънасын тапмайман. Татывсуз ағылюню, оyzелеге чи нечик де, гъукуматгъа да заралы тиедир деп эсиме геле.

Загсни бузма арза да бергенмен. Магъа хатиринг къалмасын – биз башгъа адамларбыз. Барындан да яхши – арада яшлар болгъунча айрылгъаныкъ.

Мени энниден сонг болажакъ яшав ёлдашым Аида къыз тапса – Зарема деп, улан тапса – Амирни атын къояжакъман, – деген сёзлер эсине гелсе де, ону кагъызгъа язмады, юргинде сакълады ва пикрусу булан аявлу Аидасын аявлады.

* * *

Ленинград вокзал. Ону къызыл мармар таш тутулгъан гёzel бинасыны ал тамындағы сағытны уллу къаравулу ахшам сегиз болгъанны гёрсете. Иssi вакътилерде, бары да вокзалларда йимик, мунда да бюркевлюк. Ойтюп бара-гъан адам билмейли инбашынга тийсе де, олайна да худурдай къаркъаранга санталыкъ тюше, адамланы арасындан эркин майдангъа чыкъма алгъасайсан. Шолай алгъасавлукъ Аиданы юргинде де бар. Ол гиччи къольявлугъу булан бетин сыйпай туруп, «Баку – Москва» поезд токътагъан перронгъа чыкъды ва, къольявлугъун юмуругъуна къысгъан күйде, бир секундгъа да гёзлерин пассажирлерден айырмай. Тёшюндөн чыгъып гетме турагъан юргин: «Авруп гелип болмай сама къалмадымы?» – деген ой гүйдюре. «Олай буса, менсиз оғтар ким къарап! Аврума, мен ёрагъан күйде болма, аявлу затым», – деп, оyz-оyzу-не сёйлене.

Аидагъа адамланы арасында бирден Камилни сюлдюрү гёрюнгендей болду. Ол, назик бойнун алгъа созуп, оyzунден ихтиярсыз алгъа талпынды. Башгъа адам экенни гёргенде, гёзлерине гёзъяшлары жыйылып йылаву тамагына тыгъылды. Гёзлерин эниш къаратды. Гыали де тайып битмеген асфальтдан гелеген яныв Аиданы бетине урунду. Ол, юрги алгъасап, башын гёттергенде оyz-оyzуоне инанмай еринде къатып къалды. Къолунда къара сумкасы да булан, алгъасай туруп, Камил геле эди. Аида: «Камил!» – деп къычырып, адамлагъа уруна туруп, оғтар багъып чапды. Камил де Аидагъа алгъасады.

Эсде ёкъдан вокзалны яп-ярыкъ этип яшмын яшнады. Арты булан ерни, ер булан адамны къаркъарасын да зириллетип, кёк кёкюреди ва янгурну башлап-гъы уллу бюртюклери асфальтны уystюн акъ гёлекге тийген къара дамгъалар-дай гёз-гёз эте башлады. Бара-бара телиянгур алай гючленди чи, аз заманнны ичинде орамлар боп-бош болуп къалды. Шо заманда да, бир-бирин къучакъла-гъан күйде, Аида да, Камил де перронда токътагъан эди.

ЯШЛЫКЪ – ЧЕЧЕК, СЮЮВ ОНУ ЕМИШИ (Хабар)

– Университетге шулай бармагъа уялмадынгмы? – деди Зугъра Денгизбийни яягына ябушгъан акъ талны бишевион тайдырып.

Уялмагъа урлап гийгенменми, – деди Денгизбий де, Зугъраны саврусундан саллангъан къара чачларында къаравун токътатып.

– Башгъалар къысгъа енг гёлек булан да терге батып юрюйгенде, къалын гёлек, уьстевионе костюм да гийип юрюмесенг ярамаймы?

– Айтых битдингми?

– Битмедиим! Шалбарынг да чангъа-хумгъа батгъан.

– Гъасили, шалбар тюгюл – пылесос.

– Гъя, гъйлер, не тамаша адамсан сен. Бир затны айтма эп ёкъ! Къуру масхарагъа салып къоясан, – деп, Зугъра ачувлангъанда, Денгизбий ишни себин англатып, Зугъраны гёнгюн ачагъанны орнуnda:

– Гъы, ону къой чу! Бугюн «Комсомолец» кинотеатрда «Золото Маккенны» деген кино бар. Ахшам сагъат еттиге белетлер алгъанман барайыкъ! – деди.

Зугъра къолундагъы «Комсомольская правда» газет булан, бетине ел эте туруп, бираз юрюдю. Сонг, ургъандай болуп, токътады.

– Бармайман! Оъзюнг бара тур! – деп, бурулуп уллу ёлну къыркъып, ЦУМ-гъа багъып онгарылды. Бу сёзлер хапарсыздан тийген къапасдай олай яман тиди чи, Денгизбий дагъы аbat алыш болмай, еринде къатып къалды. Бир мюгълетни ичинде ону гёз алдындан, оъзге студентлер, уьстюн-боюн да исбарлап, ахшамлар къызлар булан кинолагъа юрюйгенде, дарслардан сонг вагон къотарып ишлейгенлик, бугюн де гечени узагъында вагон бошатып, общежитиеге барып уьстюнне башгъа опуракълар гиймеге чагъы заман къалмай, лекциялагъа гъаран етишгенлиги, сонг да оъзю базып, ёнкюп айтгъан сёзлерин Зугъра англамагъангъа къаны ташып, чабып Зугъраны артындан етишди:

– Гъали гелмейсен дагъы? – деп, къашларын тюйген кюйде, ондан жавап къаравуллап токътады.

Зугъра оътеген-барагъанланы тергевион тартмас учун:

– Гелмаймен! Йибер билегимни! – деп, гетме сюйдю.

– Яхши буса! Бугюнден сонг, сен магъа ёкъсан, мен сагъа! – деп, гелеген машинлеге де къарамай, ёлну къыркъып, тротуарда бир огъар, бир бугъар уруна туруп, ЦУМ-ну къыбла янындагъы общежитиеге багъып тюз болду. Шу мюгълетде Денгизбийни инбашларын гёрген адам да ону юреги ачувдан толгъанни гъис этежек эди.

* * *

Бу эришивден сонг болгъан ишни биз яхши билмейгенликге гёре, гъали Денгизбийни оъзюне тынглайыкъ.

...Буссагъатда да эсимде бар – мен Зугъра булан эришген сонгугюн эди. Бютюн къаркъарамны ачув елеген кюйде гелдим общежитиеге. Зугъраны гъакъында ойлаша деген – къайдагъы затдыр, дюнъяды шо бармы, ёкъму – эсиме де гелмей. Мурадым – къайсы къыз булан буса да киногъа бармакъ. Ондан-мундан да этип, гётериildim экинчи къабатгъа.

Бириңчи курсда охуйгъан Мадина деген къысыр булангъы аралыгъым бек яхшы эди. Аралыгъым дегендө, биз бир-биревге сыр чечмеген эдик, поездде таныш болғандан берли даим магъа ушанып бола эди. Эшигин де къаягъып, гирдим уйге – Мадина яп-янгыз. Артда билдим, мени студент ёлдашларым йимик ону къурдаш къызыларды да лекциялардан сонг юргъя гетгенлер. Бираз хабарлагъан сонг, мен илласын-билласын да ойлашмай:

– Ахшам еттиге киногъа барайыкъ! – деп къойдум. Мадина я барайыкъ, яда бармайыкъ деп айтагъанны орнуна, мени бетиме тикленди. Мен ону къара-вұна онча ағъамият бермедин.

– Эгер юхлап къалсам, сағат алтыгъа уятарсан, – деп эшиқден чыкъым.

Къайда, Зугъра эсиме де гелмей. Дюньяда бары затны унуп, созулуп кро-ватда да, юхлап къалдым.

Нагагъ бир тюгюл эсе, юхлагъанда тюш деген затны мен бир де гёрмеймен. Неге буса да шо гезик, бизин юртдан дёрт-беш километр арекде ағъагъан Шерип татавулда кирине туруп тюш гёремен. Татавулну суву яшыл шишаңы тюсүнде. Сюзюк десенг – чабакъланы къачагъаны гёрюне. Мен сувну тюбюндеги гёк от-лагъа, сув отлар ябушгъан ташлагъа къарай туруп, бирден гюнню тюбюнден сал-къын ерге гиргенимни билмей къалдым. Башымны гётердим – мазаллы талтерек. Нарыстаны бармакъларыны уллулугъундан сояв-сояв япыракълы бутакълары тёбен саллангъан. Сувгъа тиймеге турагъан бутакъда хорханекни уясы бар. Мен тал тереклерде хорханек уяланы юртда турагъанда кёп гёргенмен. Уя тюе тюсде, оъзу де юнден этилген, гъармутну меселинде, тек ондан шайлы уллу, уяны ичи-не гиреген дём-дёгерек тешик. Хорханек сарипай жымчыкъ чакъы бола. Дағыы уллу тюгюл, тек жымчыкъдан айырагъан бир зат бар – къанатларындағы боямыш дамгъалар. Бурну да гъаран билинеген койде дёгерек къайтгъан.

Мен уягъа тийип къарама сюоп, хырданыма гелеген сувну ичинде бир нече керен атылдым – къолум ювугъуна да етишмеди. Артда терекге оърле-нинп хорханекни уясына узатылдым – бутакъ аваз этип сынды. Мен де тёбен йыгъылдым. Йыгъылсам – йыгъылайым, сувгъа ете де битмеймен. Ярдан учуп барагъан адамдай къоркъуп уяндым. Юрегим тёшюмден чыгъып гетме тұра. Хорханек... уя... талтерек, сув ягъа... Булар негъакъ тюгюл экенни тюп маъна-сына ағъамият бермедин. Тек гъали себебин билемен... Артда, эсимни жыйып, сағаттъа къарадым – алты болма 20 минут къалгъан. Туруп, жувунуп, бетъ-явлукъ булан бетимни сибира туруп, къыргъа гёз къаратдым – терезе тюпдеги субай терекни чылгъый бутакъларындағы яшыл япыракълар гюнню ахырын-чы шавлаларындан йыртыллай. Мени юрегимни буса гъайсызлыкъ елеген, тек киногъа барагъаным эсиме гелип, къаркъарама жанланып гиргендей болду.

Бирев танкъ этгенде, авазгъа бурлукъудум. Эшик алда янгъан чыракъдай болуп Мадина токътагъан. Ол къысымында къольявлугъун ойната туруп:

– Юхлап тойдунгму? – деп сорады.

– Тойдум, сонг сен юхладынгмы?

– Мени гюндюз тюгюл гече де юхум гъаран геле, – деп иржайып, терезе тюпдеги столну уystюн жыйыштырып йиберди.

Биз «Дружба» кинотеатрны алдына етишгенде кино башланмагъа 10 ми-нут къалгъан эди. Кассаны алды халкъын, балжибин уяны йимик. Артыкъ бе-летни сорай туруп аbat алма къоямы дегин. Биз къысдырыла туруп, нечик де залға гирдик.

Кино Валерий Ободзинскийни йыры булан башланды. Залгъа жибин учса эшитилеген күйде шыплыкъ тюшдю. Биз гъалиден кёп алда болгъан алтын излейген банданы ичине тюшюп къалдыкъ. Олар къайда барса, арты булан биз де барабыз. Экранда сувну тюбюнде юзеген ялангъач тиштайпа гёрюндю. Мен, оъзюм де билмей, Мадинаны къолун тутдум. Ол къаршылыкъ гёрсетмеди.

Кинодан сонг, общежитиени экинчи къабатына гётерилегенде, мен савбол этип, къайтма айландым. Мадина мени харбуз ашамагъя чакъырды. Ашап битип, хыйлы заман карт да ойнап ялкъыганда, эретурдум, мени булан Мадина да. Неге буса да ону къолу магъып узатылып, тийме болмай, гъавада токътап, сонг алдына тикленип токътады.

— Денгизбий, — деди ол гъаран-гъаран эшитилеген күйде, — гелеген къаттыгъон зукъаримни тою бола. Мунда Дахадаев орамда оланы къонағын бар. Бугюн лекциялардан сонг тойгъа чакъырив кагъызын алыш баргъан эдим — къапусу бек эди. Магъа буса чакъыривну къонағыны къолуна берерсен деген эди. Шо саялы юртгъа гетип болмай къалдым. Янгыз уйде мен бек къоркъаман. Общежитиеде таныйгъан бир къыз да ёкъ...

Мен бир зат да айтмай эшикден чыкъдым. Жувунма да жувунуп, уйге гиргенде, мен ятагъан кроват гъап-гъазир болгъан эди. Мадина «сагъа къарайман» дегенлей, терезеге бурлугъуп токътады. Мен чечинип, одеялны башыма да чырмап, орунгъа сингип къалдым. Бираздан уйдеги ярыкъ сёндю ва эшикни киритини «шаркъ» деген авазы да эшитилди. Мадина оъзю ятагъан ерде болма ярай, аз токътагъан сонг, кроватны къыжыллатып, бир сёз де айтмай ятды.

Айтсан инанып битмесегиз де ярай, атамны ожагъында йимик гъеч затдан аварасыз башым ястыкъга тийгендокъ юхладым.

Билмеймен арадан нечакъы гетгенни чи, юхуну да, уявну да арасында онг яягъыма бир исси зат тийгендей бола, болса да юхуну айтгъанын этип, агъамият бермеймен. Артда тынышым етишмей, уянып, силкинип, кроватда олтурдум. Къарайман, мени бетиме телмирген күйде, кроватны хырында Мадина олтургъан. Терезеден гелеген ай ярыкъга бети, къара чачлары йыртыллай.

Кроватда кёкге багъып ятгъанман, къырыйымда Мадина да бар. Къулагъыма токътавсуз бир затлар айтып тербей, мен буса, о айтагъан сёзлени бирисин де англамайман. Биз ятгъан ер, уйню ичиндеги ярты къарангылыкъ, гъасили нечик айтайым, айланамдагы бар затдан татыв тайгъан. Юргимде дайм къайнап турагъан кюрлюгюм, яшавгъа гъасиретлик, сув чайгъан ер йимик бопбош. Айны шавлаларына къошулуп терезеден гиргендей, Зугъраны къар йимик сюлдюрю гёз алдында суратланды. Оъзю де пашман десенг, пашман тюгюлмю. Мени бетиме къарамай, алдына тикленип, йылап турагъанда йимик. Сонг Зугъраны юзю гёз алдындан гюнню тюбюндеги къардай ирип тайды. Дюньяны бар байлыгъындан магърюм къалгъан адамдай ичим янып, сан-саным къартыллап, гийинегенде уйню тамлары уьстюме авуп гелегендей юргим алгъасай эди. Мен къыргъа нечик чыкъгъанымны билмеймен.

Оъзюм ятагъан уйде чечинип кроватда гёзлеримни мен де юмдум — къайтара Зугъраны пашман юзю гёз алдыма гелди. Сёйлеп урушма сама уруша болгъай эди. Алдына къарагъан күйде башын сама гётермей. Мени де огъар къарап, юрек майларым ирий. Шо гече мени башымдан гетген гъалны душманым да гёрмесин. Бир о янгъа, бир бу янгъа авлана туруп, кирпик къакъмай тангъта чыкъдым.

Эртен сагъат сегизде туруп, базарны гюн чыгъар ягъындагы тюкенден сигарет де алыш, общежитиени эшигинден гирдим – коридорда Зугъраны къурдаш къызы Аният токътагъан. Уйге гирдик. Ол бетиме тикленген күйде сейлемей. Артда мен:

– Аният, эретуруп турма, олтур, – деп, шанжалны гёрсетдим. Оъзюм буса, тюнегюн гечеги затны билип гелген йимик гёрюп, ону бетине къарап болмай, чыгъарып сигарет къабуздурудум. Аният осуна-бусуна да къарамай: «Юрю бизге!» – деп къойду.

Зугъраны пашман юзю дагъы да гёз алдымга гелип, оъз-оъзюме ачуум чыгъып, къарлыкъган тавуш булан:

– Гелмеймен! – деп акъырдым. Аният оъзюню хасиятына гёре, юмурукъларын къысып, балкъамушдай назик боюн къатты тартылгъан къылдай этип, эрнилерин хапгъан күйде:

– Гелмесенг – гелме! Тюнегюн Зугъра экинчи курсдагы Алхан булан киногъя барды. Сени гёrmесе де къайырмай! Эшитемисен, гёrmесе де! Гъали бар зат англашылды деп, «тах» деп, эшикни де ябып гетди. Аниятны сёзлеринден сонг юрек майларым ирий буса ярай деп эсиме геле эди. Бир башлап гёз алдымда душманымдай Зугъраны келпети токътады. Сонг Мадина булан болгъан иш. Къайтара Зугъраны пашман юзю. Гъасили, нечик айтайды, гюнню узагъына бир ерге де чыкъмай, ятып турдум.

Мен уянгъанда ахшам сагъат 6 вакъти болгъандыр. Уйню киреч чабулгъан тегиши потологу, тамлары ва тамдагы журнallардан алынгъан ярты ялангъач къызланы суратларына ерли бар зат тунукъ гёрюне. Терезени шиша-сында гызы къюоп тёбен агъагъан явун бюртюклеге гёзюм тийгенде, къаркъара-рама сувукълукъ гирип, сюрлюкген одеялны устюме тартгъан күйде, къырда шахыллап явагъан янгурну авазларына тынглайман. Бир шаир янгурну авазларын агъач къомузну ангы булан тенглешдирген. Янгурну шолай англары бола буса да ярай, тек мени мунглу юрегим ондан да гъав алмай. Башым авур десенг – къоргъашын йимик. Къаркъарамы аврумайгъан ери ёкъдур деп эсиме геле. Бары да затны сигарет басылтажакъ йимик, пачканы ачым ва тирсегимни бой-лукъга таягъан күйде, ону гёпюрте башладым. Уйню ичи аз заманны ичинде тютюнге тюлкю тутагъан даражагъа гелди. Мен къаннакъын да ташлайым, уйден тютюн де чыкъсын деген мурагатда еримден хозгъалдым.

Алгъан бусам эки аbat алгъанмандыр – терезеден къарап, бирев тайып къалгъандай болду. Магъа шолай гёрюнгендир деп ойлашып, инанмай, гёзлеримни сибирип, терезеге къайтара къарадым – терезени салкъын шиша-сына яягъын да къаплап, къырда, явунну тюбюнде, яякъларындан, чачларындан та-мычылар тама туруп, бирев токътагъан. Яхшы къарадым – Зугъра.

Артда мен шишаны Зугъраны яягъы тийген ерине башлап яягъымны, бурну тийген ерге – бурнумну, сонг ичимден къартыллай туруп, эринлери бар ерге – эринлеримни тийдирдим. Башлап шишаны сувукълугъун гыис этдим. Бара-бара ону эринлеринден бютюн къаркъарама сёз булан англатмагъа бажарылмайгъан бир татлилик яйылып гетди. Сююнмекни гючюнден янымда Зугъра да булан кёкде саркъый бусам ярай деп эсиме геле эди. Бираzdан мен гёзлеримни ачып, терезеден таба Зугъраны яягъын сыйпадым, ол гёзлерин юмгъан күйде: «Юрю киногъя», – деди.

Ләдәбият ахтарысы

Агъарагым СОЛТАНМУРАТОВ,
филология илмуланы кандидаты

БАДРУТДИННИ ЯРАТЫВЧУЛУГЪУНДА КЪУМУКЪ ХАЛКЪНЫ КЪЫСМАТЫ

Анадаш халкъыны къысматы даим де чебер сёзни усталарыны баш тер-
гевюнде болуп гелген. Бу ерде дюнья оылчевюндеги адабиятны гёз алгъа ту-
туп да, айрыча къумукъ адабиятыбызыны алып да кёп къужурлу ва уылгюлю
мисаллар гелтирип сёйлеме бажарылар эди. Амма бу макъалабызыда биз ма-
съалагъа ууми адабиятны гёзюнден тюгюл, айры бир шаирибизни – Бадрут-
динни (Бадрутдин Магъамматовну) яратывчулугъундан таба янашма къаст-
лыбыз.

Бадрутдин гъалиги девюрдеги къумукъ адабиятны инг гёrmекли ва эре-
вюллю вакиллеринден бириси экенликге адабият ахтарывчулар да, ону къя-
лам ёлдашлары да, охувчулар да тезден мюкюр болуп битген. Гертиден де,
гъалиден элли йыллар алдын къумукъ адабият гъаракатгъа бириңчи абатын
алып, ол оyzюню оyzтерече пагымусу, хаты, асарлары булан янгыз къумукъ
охувчуланы тюгюл, озге дагъыстанланы ва Дагъыстандан тышдагъы башгъа
халкъланы охувчуларыны да тергевюн де тартма, абур да къазанма бажарды.

Бадрутдинни чебер яратывчулугъуну жанр къылыкъ янын алып сёйле-
сек, ол адабиятны бир тармагъына, мекенлешдирип айтсакъ, поэзиягъа амин
болуп юрюйгенин эсгерме тюше. Поэзия тармакъда буса шаир лирикалы
шиърулар булан янаша оылчев якъдан уллу лирикалы ва драмалы поэмалар да
яратгъан. Бадрутдинни яратывчулугъуну тематика яны да бир ренкли тюгюл.
Биз мунда гъашыкълыкъга, Элибизге, ата юртгъа, халкъыбызгъа, ону макъ-
тавгъа лайыкълы уланларына ва къызларына, Уллу Ватан давгъа, намусгъа,
эдеп-къылыкъга ва шолай озге агъамиятлы масъалалагъа багъышлангъан
асарлары тапма болабыз. Ондан къайры да, шаир кёп санавдагъы масхара-и-
ришхат къайдада яратылгъан оytесиз къужурлу шиъруланы автору гъисапда
да танывлу. Озокъда, бир макъаланы ичинде Бадрутдинни бурай кёп тармакъ-
лы ва генг тематикалы яратывчулугъун савлай къуршап сёйлеме бажарылмай.
Биз мунда арт вакътилерде шаир оyzюне айрокъда бек агъамият берип юрюй-
ген бир масъалагъа – анадаш къумукъ халкъыбызыны къысматын ахтарывгъа
багъышлангъан чебер асарларына тергев бакъдырма сюебиз. Бадрутдинни
бу масъалагъа багъышлангъан асарларындан «Къумукъну къумукъга чеч-
ген сыры», «Оыртен», «Алп юреклим», «Мурадовланы орамы», «Эки юлдуз,
эки сырдаш...», «Солтанбут» деген поэмаларын, «Къарткъожакъны саламы»,
«Арсений Тарковскийни къабурунда», «Къанатларым байлангъан», «Бизге не

болгъан бугюн?!», «Яралангъан юрт авлакъ», «Биз ким болма герекбиз?!» деген шиърларын ва шолай кёп оъзгелерин эсгерме болабыз.

Бизин гысабыбызда, шаирни къумукъ халкъны къысматын ахтарывгъа багъышлангъан асарларын шартлы къайдада эки бёлюкге айырма ярай: къумукъланы къысматы гъакъында умуми къайдада сёйленеген асарлар. Масала, «Къумукъну къумукъга чечген сыры» деген поэма. Бу тайпа асарланы игити – бютюн къумукъ халкъыбыз. Буларда автор савлай халкъны къысматын (неде тарихдеги, неде гъалиги девюрдеги, неде гележекдеги) гёз алгъа тутуп сёйлей. халкъыбызынды айрыча бир гёремекли вакиллерини къысматын суратлавгъа багъышлангъан асарлар. Масала, Абусупиян Акаевге багъышлангъан «Оъртен» деген поэма. Бу тайпа асарларында шаир мекенли биревню яда бир нече адамны къысматын гёз алгъа тутуп сёйлей. Амма Бадрутдинни бу асарларында да шо бир (неде бир нече) келпетден таба бютюн къумукъ халкъны къайсы буса да бир тарихи канзидеги (неде канзилердеги) къысматы суратлана.

Бадрутдинни къумукъ халкъны къысматын ахтарывгъа багъышлангъан асарларына хас болгъан бир аслу аламатны эсгерме тюшө: бу тайпа асарланы барында да дегенлей ол анадаш халкъыны талигъин сёйлей туруп, белгили учь де (гетген, гъалиги ва гележек) заманнын къуршай. Демек, шаир къумукъланы гъалиги девюрдеги къысматын сураттай буса да, ол шоссагъат тарихге де гёз бакъдыра, гележегибизге байлавлу ойларын да айтып бере. Тап шо күйде, Бадрутдин тарихибизден хабар береген асар яратып байлавлу яратылгъан асар болса да, къумукъланы гъалиги девюрдеги къысматы шаирни яратывчулугъунда инг биринчи ерге чыгъып токътай. Асруланы теренине чыгъып гетеген бай ва игит тарихи булангъы анадаш къумукъ халкъы гюндөн-гюн оъз тилин, маданиятын, адабиятын, адатларын-мердешлерин, топурагъын – гъасили, милли оъзденлигин тас этип барагъанлыкъ Бадрутдинни терен ойгъа салмай, жаңын ачытдырмай болмай. Шо саялы да ол оъзюню «Къумукъну къумукъга чечген сыры» деген поэмасында къумукъланы намусуна тийип, оланы милли эсин айыкъдырма къарайгъандай бола:

*Къул-къараваш тюгюлсен,
Тюгюлсен гъакъылгъа мукъ.
Сени къумукълугъунга
Не болуп къалгъан, къумукъ?*

Масъалагъа бакъгъан якъда гъар къумукъну тергевион бирден-бир гючлендирмек, иттилешдирмек, теренлешдирмек учун, шаир къужурлу ва таъсири чеберлик аламатланы – къопдурувланы, риторикалы суалланы – уста күйде къоллай:

*Сен парахат юрюйсен,
Гъайсызлыкъ бар юзюнгде.*

*Къабурунг къазма сама
Ер къалғанмы Тюзюнде?!*

«Мурадовланы орамы» деген поэмасында да, къумукъланы гъалиги девюрдеги гъалын суратламакъ учун, автор къужурлу тенглещдиривлени, къаршы салывланы, жанландырывланы, аллегорияланы, эпитетлени, риторикалы суалланы таба. Бу асардагъы Мурадовланы тухумуну ругь орамыны башында орналып салынгъан таш сурат, жанланып йиберип, берген суал миллетине аз буса да жаны авруйгъан къумукъну къулагъына нечакъы бола буса да аччы чалына, ону сан-санын титиретип йиберердей гъалгъа салып къоя:

*Йыр тувмай, макъам тувмай
Къаrasы бар юрекде.
Гюe неге боласыз
Тюe болма герекде?!*

Бадрутдин къумукъланы милли эсин айыкъдырмакъ учун тюрлю-тюрлю ёлланы ахтара. «Бизге не болгъан бугюн» деген шиърусунда аллегориялы чебер суратлавланы кёмеклиги булан паraphat, иннемей турагъан халкъын бираз жымырлатмакъ учун, автор гъалиги девюрню имканлыкъларындан да пайдаланып, оъзлени милли масъалаларын къастлы кюйде чечме белсенген хоншу миллетлени мисалгъа гелтирип бере:

*Тавлу эшикден тюшеген,
Атын ерлеген Чечен...
Къумукъ ат ачдан оылген,
Салынмай къалып... бичен.*

«Яралангъан юрт авлакъ» деген шиъруда Бадрутдин анадаш халкъыны бугюнлердеги нечакъы да бузукъ, онгсуз, бек языкъ гъалын ата юртуну кел-петинден таба гёрсете. Шиъруну лирикалы игити гъали «алдын женнет бавдай ата юртуна» гъатта къонакъ алып барма къоркъа, неге тюгюл де:

*Оъзлер-оъзлер ала буса гъеч эди –
Ятлар гелип мунда не гъал салмагъан!
От-орманны донгуз сирив къазгъандай,
Намаз къылма яшыл майдан къалмагъан.*

Бадрутдин къумукъланы гъалиги девюрдеги гъалын бир авур аврувгъа ошата. Къайсы буса да бир аврувну сав этмек учун буса, шону себебин (неде себеплерин) тапмаса бажарылмай. Шону яхши англайгъан шаир халкъыбызыны янгыз бугюнлердеги авур талигъин, «аврувун» эсгерив булан тамамланып къалмай, чебер сёзни кёмеклиги булан ол шону себеплерин де ачып сёйлей. Къумукъ халкъыбызыны инг эревиоллю уланларындан бири болгъан Темирболат Бийболатовгъа багъышлангъан «Алп юреклим» деген поэмасында

Бадрутдин шо себеплени мекенли тарихи мисалдан, тарихде болгъан агъватдан таба гёрсетип бере. Ачыкъ этип айтгъанда, Т. Бийболатов анадаш къумукъ халкъыны къысматы чечилеген инкъылапны йылларында оъзюне тюшген тизив атланы да, пайтонну да «къурбан этип», «Тангчолпан» журналны ачывуна пайдаландыргъаны эсгериле:

*Танг билинген, Чолпан ёкъ
Сен ат ойнатгъан Тюзде.
Пайтонун къурбан этме
Бирев тувмагъан бизде.*

Къумукъланы бугюнлердеги бузукъ гъалыны себеплерини бириси шаирни «Оыртен» деген поэмасында да ахтарыла. Поэма белгили алимибиз, ярыкъландырывчубуз, язывчубуз, жамият чалышывчубуз, таржумачыбыз, китап чыгъарывчубуз Абусупиян Акаевге багъышлангъан. Абусупиянны йимик къумукъланы, савлай дагъыстанлыланы ругъ маданиятына къошум этгенлени тапма къыйындыр. Амма болса болсун, оъзю янгы совет гъакимликни къабул этсе де, миллетибизни шо эревюллю уланына совет гъакимликни биринчи къурбанларындан болма буюргъан болгъан экен: 1929-нчу йылда тутулуп, ол йыракъдагъы Котлас лагерлеге сюргюн этилип йибериле ва шонда жанын да къурбан эте. Совет гъакимлик Абусупиянны янгыз оъзюн ёкъ этип къоймагъан, ону ругъ варислигин де, демек бай китапханасын да болмагъандай этме белсенген. Бадрутдинни биз оъзюне тергев бакъдырып сёйлейген поэмасын-дагъы «оыртен» деген сёзню эки маънада англама тюше: тар (тувра) ва генг (гёчюм) маъналарында. Бу сёзню биринчи – тар (тувра) маънасы алимни, язывчуну китапханасын яллатыв булан байлавлу. Демек, Абусупиянны оъзюнию абзарында ону китапларын уллу аракъдай этип яллатагъянны натижасын-дагъы от, оыртен:

*Дюньягъа от тюшгендей
Ярыкъ этип дёрт янны,
Китапханасы яллай
Шайых Абусупиянны!*

«Оыртен» деген сёз экинчи – генг (гёчюм) маънасында буса Абусупиянны йимик кёплени ютуп гетген, болмагъандай этген сталинизмни вагъши девюроню, шо заман юрюлген къыйыкъсытывланы, тюзсюзлюклени бир белгиси (символу) болуп токътай:

*Дюньяны къуршап алгъан
Яхши къарасанг энни –
Юрекни нюрю булан
От-ярыгъы оыртенни!*

Эсгермеге герек: анадаш халкъыбызынды языкъ, бузукъ гъалын сёйлей турup, шаир ятланы айыплап, тышдан душманланы излеп айланмай, бу гъалгъа

оъзлер къумукълар, демек ич душманлар айыплы экенин ташдырып айтып бере. «Къарткъожакъны саламында» автор шо пикруну охувчусуна асарыны баш игитини тилинден таба етишдире:

*Ич арадан бузулдукъ да, тозулдукъ...
Умут сизде – хатабызын тюзлегиз.
Къумукъну гъеч бир душманы бар буса,
Ону да оъз арагъыздан излегиз.*

«Къанатларым байлангъян» деген шиътуда да эсгерилген пикру такрарлана, теренлешдириле, узатыла. Автор душманлар давлар булан гелип бизден алып болмагъан топурагъыбызын ва шолай оъзге милли байлыкъларыбызын оъзюбюз къолдан чыгъарып къойгъаныбызын жаны ачытып айта:

*Сюегибиз чартлады –
Сюексиз кёп яс этдик.
Давлар алмагъанларын
Биз оъзюбюз тас этдик.*

Бугюнлерде къумукъланы тарихине байлавлу болуп не ялгъанны да, не бутгъанны да, не яляйывну да сёйлейгенлер кёп болгъан. Сайки, Дагъыстангъя чапгъын этип гелген Акъсакъ Темирлеке, Надир-шагълагъя ва шолай оъзгелерине къаршы янгыз тав халкълар ябушуп, къумукълар буса шо агъвалатларда бирдокъда ортакъчылыкъ этмегенде йимик, гъатта шо девюрлерде халкъыбыз бу топуракъларда бирдокъда болмагъанда йимик гёрсетме къарайгъанлар бар. Бадрутдин тарихибизни герти бетлерин ёкъ этип, шоланы оъзлени бир мюгълетлик политика, милли пайдаларына къоллап гёрсетме къарайгъанлагъа оътген девюрюбюзден мекенли далиллэр гелтире туруп жавап къайтара. Белгили күйде, къумукълар тарихде бек агъамиятлы ерни тутуп гелген, Азияны Европа булан байлагъан Уллу Чилле ёлну боюнда орунлашып яшагъан. Чилле ёлну боюнда яшама, шону намусун күтме буса ким де бажармагъан, неге тюгюл де шо ерлерде орунлашмакъ учун, тарихде бир керен тюгюл, нечесе-нечесе керенлер уллу къыргъын давлар юрюлген. Чилле ёлну боюнда яшап гелген къумукълар да шо къыргъынларда кёп керенлер ортакъчылыкъ этгени, оъзлени топурагъын сакълап бажаргъаны, «Уллу ёлну намусун» күтюп болгъаны – булар бары да белгили, мекенли тарихи фактлар, далиллэр. Шо саялы да «Къумукъну къумукъга чечген сыры» деген по-эмасында шаир умуми сёзлерден, гъурра-патриотлукъ чакъыривлардан таба тюгюл, эсгерилген шо белгили тарихи фактдан, далилден таба къумукълар тарихде тутгъан ерин уста күйде гёрсетип къоя:

*Йыллар, ёллар айыра
Халкъны душманын-досун.
Гиччи халкъ күтме болмай
Уллу ёлну намусун.*

Къумукълар яшап гелген Чилле ёлну боюнда болуп гетген агъвалатланы суратламакъ учун, анадаш халкъыбыз мунда ямманокъ «ятып ашап», паraphat оымор сюрмегенин гёрсетмек учун, Бадрутдин биревде де гъеч бир шеклик къалдырмайгъан, кимни де инандырагъан, мюкюр этеген далиллени нече де къужурлу, тамаша, таъсирли, чебер суратлавланы кёмеклиги булан айтып бере.

*«Чилле ёлну чылгъыйын
Түякъ булан тарағъан –
Къайсы якъдан яв гелсе,
Башлап сени тұврагъан...»*, –

деп, автор ана топурагъыбызыда болуп гетген давланы, къыргъынланы суратда йимик гёз алдынга гелтирип салып къоя.

«Къарткъожакъны саламы» деген шиърудагъы «биз садакъны салкъында тувгъанбыз», «тогъайлалгъа битген къамуш къалмады / душманлагъа ура туруп оғъубуз» йимик оыр чебер сатырлар буса ата-бабаларыбыз тарихде «ягъалагъа явлар гелип» эр намус тергелеген гюнлерде оyzлени нечик тутуп юрюгенин, эр намусун нечик къоччакъ күйде күтюп гелгенин, душманлагъа нечик къатты күйде къаршылық билдирип болгъанын, ана топурагъын нечик сакълап бажаргъанын оyzлюгүндөн англатып къоя:

*Тогъуз айда токъсан тирет сесгенин,
Тап-табуна къулакъ салып заманны,
Биз садакъны салкъында тувгъанбыз,
Ташасында торайсакъ да сабанны. <...>*

*Къыргъый черив къувларыбыз талады,
Барыбызын унуттурду ёгъубуз.
Тогъайлалгъа битген къамуш къалмады
Душманлагъа ура туруп оғъубуз.*

Шаир Бадрутдинни яратывчулуғыну оyzтеречеликлерinden бириң сёйлесек, ол къумукъ халкъыны къысматын янгыз милдетни оылчевионде, янгыз милли дазуларында тюгюл, генг, дюнья оылчевлерде ахтарма къаст эте. Шо саялы да ону туврадан къумукълагъа, халкъыбызын гёрмекли айры вакиллери багъышлангъан асарларында Галилейни, Брунону, Аль-Фарабини, Низамини, Насимины, Руставелини ва шолай кёп оyzгелерини келпетлери чыгъып геле. Шо келпетлер буса асарланы ичделигине, агъымына маъна якъдан нече де къыйышывлу геле. Масала, Бадрутдинни «Эки юлдуз, эки сырдаш...» деген драмалы поэмасында да Йырчы Къазагъыбыз булан бирче Шекспирни келпети янаша бериле. Янгырыв девюрюндеги адабиятны инг гёрмекли вакили болгъан ингилис шаир къумукъланы Янгы девюрюндеги инг эревюллю шаири булан анадаш халкъыбызын къысматы гъакъда ой къура, пикру алышдыра. Асарда Шекспирни келпети алынгъаны да негъакъ тюгюл. Би-

ринчилей, белгили күйде, Бадрутдин бу язывчуну эки трагедиясын – «Гъамлетни» ва «Макбетни» – къумукъ тилге таржума этип, айрыча китап этип чыгъаргъан (Магъачкъала, 1996 й.). Демек, Шекспирни яратывчулугъу булан ол устьденсув таныш тюгюл, шону ичине чомулуп, нечакъы ювукъ болуп бола буса, шолай таныш. Экинчилей де, Бадрутдинни гысабында, «инсанлыкъны ва намусну йыраву» болгъан Шекспирни къумукъланы къысматы гъакъда да ой къурмагъа, шо гъакъда бизин Къазагъыбыз булан пикру алышдырмагъа толу гъакъы бар.

Адабияттыбызны класиги Йырчы Къазакъ анадаш халкъы тарыгъан авур къысматтъа, Къумукъ тюзде юртолюп турагъан тюзсюзлюклеге байлавлу болуп къалам ёлдашы Шекспиргэ хабар бере. Къумукъ тюзге тавдан бир токътавсуз сюрлюют тюшюп турагъан, топуракъларыбызгъа ес болуп битген тавлуланы Къазакъ «булгъанч ташгъын» булан тенглешдирие.

*Она булгъанч ташгъын, тавдан гелеген,
Сапарали къотанымны елеген...
Ел тынмагъан, арив гюнлер гёрюнмей,
Неден экен харбузуну зорлугъу?
Топуракъгъа къулдуку этген эринмей,
Тавча сёйлей пастаныны урлугъу...*

Поэмада къумукъланы къагъруманы Солтанмутну ругъуну келпети де арагъа чыгъып геле, чебер сёзниу эки устасыны пикру алышдыривуна ол да къошула. Бютюн оъмюрюн анадаш халкъын бирикдирме багъышлагъан игитибизни ругъуну сонггъу наслулагъа гъакъыл, дарс берме, олагъа буварыв этип сёйлеме толу ихтияры бар:

*Тав бойларда авамлыкъда тенги ёкъ
Языкъ халкъ бар, оълмес учун ачындан,
Онгай тюшсе, урлап адам сатагъан.
Хантав къалсанг, гъапламайгъан ит иимик,
Артдан хапма уялмажсакъ. Тавлардан
Ташгъын гелсе, тогъуз гюнден тонгмакъ бар,
Амма Тюзге багъыт о халкъ сюрлюксе,
Минг ийил тонггъан булакълары Къумукъну
Къыяматда тонгмас иимик булгъанар.*

Йырчы Къазакъдан, Солтанмутну ругъундан къумукъланы языкъ, бузукъ гъалын, авур къысматын англағъан Шекспир буса, бек ажайып болуп, бурай деп токъташдыра:

*Тёшиюгюзге алып кёкню ярыгъын,
Гюнге тувра къарагъансыз тувмадан.
Къаныгъызда инамлыкъ бар, макюр ёкъ.
Дериялардай терен сизин сырыгъыз.*

*Не ажайып тюрлю халкъсыз, тюрк къавум:
Минг йыллардан берли сизге гъар балағъ
Яхиылықъдан гелген, таза юрекден!*

Поэманы башгъа еринде буса ингилис шаир башгъа натижа чыгъара, халкъыбыз бир вакътилерде оъзюбюзге хас болгъан тизив хасиятланы, мerdeшлени тас этгенин эсгере туруп, гъар къумукъну эр намусуна тийип сёйлейгендей бола, оланы эс тапма, айыкъма чактырагъан, миллетини гъалиги бузукъ гъалын тюзлеп, насили-талайлы гележеги гъакъда ойлашма, къаст къылма борчлу этеген сёзлени айтып бере:

*Къумукъ элде алмаз хырлы эрлер ёкъ
Тувгъанлагъа уылгю болуп оъсмеге.
Къынгыр къылыч болуп яда мажсар окъ
Терс гелгенни онг ягъындан гесмеге.*

Белгили күйде, Дагыстанны башын тутгъан бир-бир гъакимлер совет девюрде «Топуракъ бары да халкъныки» деген ялгъан чактырывну да артына яшынып, оъзлени пайдасына къоллап, къумукъланы оъз топуракъларындан аста-аста магърюм эте юрюген. Шоллукъда бугюнлерде халкъыбыз оъз ватаны болгъан Къумукъ тюзде тавдан сюрлюкген халкълардан эсе бир нече керенлеге аз топуракъны елеген. Къумукълагъа бакъгъан якъдагъы бу чапгъынгъа, талавургъа, пакарсызылыкъгъа ёл салгъан инг биринчилей совет гъакимлик экенни яхши англайгъан Бадрутдин асарыны игити Шекспирни тилинден таба шо жамият къурумну арагъа чыгъаргъан Ленинге де къапас ура:

*Шюкюр болсун, бизде Ленин тувмагъан.
Эл арада инг гъакъыллы эрлени
Душман билип, бир-бир этип бувмагъан.
Булакъ сувдай тонгъан бизин яшавну
Бузуп-булгъан, юз иыл артгъа къувмагъан.*

Къумукълагъа байлавлу «рагъмулу», «сабур», «саламат», «чомарт», «жаны авруйгъан», «чыдамлы» деген хасиятлавлар кёп къоллана. Гертиден де, халкъыбыз шо тизив хасиятланы кёп-кёп керенлер гёрсете гелген. Амма миллетибизге хас болгъан шо тизив хасиятларыбызын къоркъачлыкъгъа, осаллыкъгъа teng этип сёйлеме къарайгъанлар да ёкъ тюгюл. Къайсы буса да бир халкъгъа (шолай къумукълагъа да) гюч эте, янча турса, сабурлукъ да, саламатлыкъ да, чыдамлыкъ да битип къалмакълыкъ бар. Шолар битсе чи, арты къалмагъалгъа, къан тёгюловгэ, давгъа айланып къалагъаны белгили. Шо саялы да Бадрутдин Йырчы Къазакъны тилинден поэманы бир еринде бурай буварыв эте:

*Гъакъ зам. Эсги китапланы биринде:
«Бавтогъайдан акъмай туруп къызыл къан,*

*Къумукъну иши тюзелмес», – деп язылгъан.
Бирдагъы еринде буса булагъи буварма борчлу:
Биз, къумукълар, бизин къойса, къойгъанбыз.
Къоймагъанны гавурлагъа бакъдырып,
Терс авдарып, бисмилласыз сойгъанбыз.
Шолай гюнлени гёрерден бизин Аллагъи сакъласын дагъы!*

Бадрутдинни асарларыны игитлери къумукъ халкъны бугюнлердеги къысматы нечакъы да авур, бузукъ, языкъ экенни англай, амма олар бир заманда да чы ругъдан тюшмей. Шо инг де аслусу, неге тюгюл де кёп къыйынлыкълардан, бузукъ гъаллардан эсен-аман чыкъмакълыкъ бар. Амма, поэманды игити Шекспир де айтгъанлай:

*Тахдан тюшген адамгъа кёп ёллар бар,
Ругъдан тюшсенг, дагъы ёл ёкъ оърленме.
Шо гъалгъа тюшюп къалардан да бизин Аллагъи сакъласын
дагъы!*

Оъзю Бадрутдинде де, ону асарларыны игитлеринде де анадаш халкъбызыны насили-талайлы гележегине байлавлу къатты инамлыкъ бар. Шо инамлыкъ шаирни къумукъланы къысматына багъышлангъан гъар асарында, гъар сатырында дегенлей сезиле. Инг де аслусу – шо инамлыкъ бирдокъда кюрчюсюз тюгюл, шо инамлыкъ халкъбызыны бютюн тарихи барышындан оъзлюгюндөн чыгъып геле. Шону буса шаир охувчусун инандырагъан күйде, ону ругъдан тюшме къоймагъан күйде оътесиз чебер усталыкъ булан гёrsетме бажара. «Эки юлдуз, эки сырдаш...» деген поэмасында автор Солтанмутту ругъундан, сонг Йырчы Къазакъ этеген гёнгюревден таба къумукълагъа сюонч хабар етишдире. Асарны бу ери Инжилдеги бу дюньядагъы халкълары зулмудан, азапдан къутгъармакъ учун гележек Магъти тувмакълыкъгъа байлавлу сюонч хабарны эсге сала.

Бир башлап Солтанмутту ругъундан таба билдирилген сюонч хабаргъа тергев берип къарайыкъ:

*Жавапланып сизин юлдуз шавлагъа,
Шу сёзлерим йиберемен савлагъа.
Савболугъуз. Шюкюр болсун Аллагъга,
Юлдузума шавла къошгъан хабар бар:
Къашгъасына Тангчолпандан нюр алгъан,
Игитлени битиминден яралгъан...
Яш тувгъан деп эшигъенмен Къумукъда,
Юрегинде – Айгъазини намусу,
Гъамлетдеги ругъ къайнай, дей, къанында.
Иниша Аллагъи, миллетини менлигин
Уятағъан жасагълыкъ болсун жсанында...*

Эгер де Солтанмутну ругъундан таба билдирилген сюонч хабарда: «Яш тувгъан деп...», – эсгериле буса, Къазакъ этген гёнгюревден таба билдирилген сюонч хабарда шо гъакъда: «Бир яш оьсюп геле, дейлер...», – деп айтылып, шоссагъат: «Гертими?», – деп де къошула. Шолай къулакъгъа бираз шекли чалынагъан сорав салмакълыкъ булан автор халкъны гъайсызлыкъны, иннемей, парахат турмакълыкъны алдын алма бирдагъы керен де чакъырагъандай бола.

Озокъда, Солтанмутну ругъу да, Йырчы Къазакъ да эсгереген яш бир чебер келпет – белги (символ) экени англашила. Шо келпет къумукъ халкъны милли эсини айыгъывун къуршап гёрсете.

Йырчы Къазакъны гёнгюревюнден таба билдирилген сюонч хабаргъа да тергевибюзню бакъдырайыкъ:

«Оъзденлери къулгъа дёнген Къумукъда»
Алпан аякъ эрлер итимик юрюшлю,
Йылкыы бакъгъан асил атдай оврюшлю.
Къыр авлакъдай юрегинде бёрю бар,
Гёзлеринде эркинликни нюрю бар,
Къантамуру къалл деворге дёнмеген,
Жан тамурда оъзденлиги сёнмеген
Бир яш оьсюп геле, дейлер...
Гертими?

Макъалабызыны тамамлай туруп, Солтанмутну ругъундан ва Йырчы Къазакъны гёнгюревюнден таба билдирилген шо сюонч хабарны бизге, къумукълагъа, ювукъ заманны ичинде яшавгъа чыгъып гёrmекни ёрамакъ къала. Неге тюгюл де, гюнден-гюн яшавлукъ гъалы къыйынлашса, бузукълашса тюгюл, гъалиге гъеч тюзелмей турагъан рагъмулу, саламат, чомарт, къоччакъ хасиятлы анадаш къумукъ халкъыбызгъа насишли-талайлы гюнлер кёп тезден гъалал.

Паржума

**МАГЖАН ЖУМАБАЕВ,
къазах халкъны уллу шири**

ГЬЁКЮНЧ

Яшав – денгиз, не учсуз, не къырыйсыз,
Бир иржайса, минг тюеген толкъуну.
Яш тюгюлмен, чагъым йигирма етти,
Таныш магъя яшавну гъар булкъуну.

Бу яшавгъа гёз ачгъанлы гёргенмен
Танг къатыву булан гюнню артывун,
Толкъунлагъа къаршы юзе гелгенмен,
Турмагъанман не къоркъуп, не тартынып.

Огъ, къутургъан юрек, мени къоймадынг,
Гъакъылымны жыйып, къакъма къанатым,
Йыллар буса, чыкъыган йимик ярышгъа,
Аргъып чаба, айланамны къаратып.

Къара къулу болуп юрек сесини,
Мен отгъа да тюшдюм, батдым сувда да.
Муна бугюн яп-янгызман, дувана,
Неге мени тартды къырлар шунча да?

« Елге айлан! » – деди юрек. Айландым,
Гечми, тезми – айырмадым арасын,
Къутургъан ел болуп, отгъа ябушдум,
Къоркъув недир, билмей чёлнию баласы.

«Отгъа айлан! » – дединг; муна яллайман,
Ялынымда гюер йимик гюн оyzю.

Гюлмю, кюлмю – айыражакъ менменми,
Янывумну тенг пайларман бир оъзюм.

« Сувгъа айлан!» – дединг, акъдым шарыллап,
Бокъурлайгъан булакъ болуп акъдым мен.
Макъамыма тамашагъа къалгъанны
Гъайран уллу сигъру булан бакъдым мен.

« Гюнге айлан!» – дединг, Гюндей кюледим,
Гъатта Гюнден оздум гъисни гючюндэн,
Къучакълама гъазир эдим гъар кесни,
Тартынмадым боларман деп учуз мен.

« Ай бол!» – дединг. Айдай юздюм, алгъышлап,
Чёлде дагъы от юлкъмажакъ къолланы.
Ай шавласын себелеймен сигърулу
Ярыкъ этме пашман халкъны ёлларын.

«Гъашыкъ бол!» – деп буйрукъ этдинг. Гёзлени
Кёмюрюнде гюмелекдей гюйдюм мен.
Шо къыйынлы, шо къагъгурулу гюнлерде
Нече гезик кюлден гебин гийдим мен.

« Йыла, шаир!» – дединг, огъ, бир йыладым,
Бары яшмын бирге яшнап, явгъандай.
Къан акъдырып йылай эдим бир-бирде,
Гёзлеримни суvu къуруп къалгъанда.

« Къардашларынг къой!» – дединг. Мен, макансыз,
Эл элледим, англамадым гъеч сырны.
Не къыйынлыкъ ёлукъса да ёлумда,
Къардашланы излемеди гъеч йырым.

« Элинг ташла!» – дединг магъа. Ёл чыкъдым,
Ят болмадым арасында ятланы.
Бара-бара оъз де болдум ятлагъа,
Гертилигин сезме сююп къастланы.

« Байлыкъдан къач!» – дединг. Нем бар жыйылгъан?
Ярлылыкъга къулачымны ачгъанман.
«Итге сюек аявлу», – дей. Шо куюде,
Барым-ёгъум – барын, чангдай чачгъанман.

« Гъатта ёкъну тап!» – дединг. Мен тапгъанман.
Айға чыкъдым, бер дегенде айны сен.
Гъар тилегинг кютдюм сени, юрегим,
Не бересен орнуна, айт, энни сен?

Сен алдатдынг мени, сатдынг гене де,
Бир айдан сонг тола йигирма етти...
Сонг отуз да болар, къыркъ да ... Не дейим,
Элим учун, халкъым учун мен не этдим?

Бир айдан сонг бола йигирма етти,
Сонг отуз да болар, къыркъ да... Не этгенмен,
Къалар йимик юрегинде халкъымны,
Эсге алар йимик мени гетгенде...

Дели юрек даим кёкге талпына,
Гъакъылымга баш иймеди сабурум.
Яшлыкъ мени яшны йимик алдатды,
Энни къара къайгъы уюм, къабурум.

Гъакъыл булан иш гёрмейли къыйышып,
Энни мени къоркъув къыса санымны.
Ахыр ёлгъя узатмагъа гелгенлер,
Не деп сыйлар мени языкъ жанымны?

« Елдей енгил, оъзю елни сюе эди!
Отгъя тюшюп гетер, олдай, дели ёкъ!
Гъатта отну Аллагыздай гёрген,
Оъзю де ол – От эди бир, тенги ёкъ!»

Неде сёйлерми экен чакъсыз сёндю деп,
Алтын айгъя иыракълагъа талпына.
Арслан йимик гъасирет Айгъя атылма,
Гетди дерми, къайгъы къоуп халкъина!»

Гюнеш йимик къувлуй эди, къарасанг,
Гюн эди ол къарангыны къувагъан.
Иржайывун къызғанмайғъан гюн эди,
Гетди, гюндэй, даим къувнап турагъан.

Неде айттар: «Гёзелликни иыраву -
Халкъ инангъан, бир шавлалы ярыкъсан!»
Не къуванчлы, не де пашман гюнүнде
Айттар: «Шаир, сен къайдасан, тарыкъсан!»

Балики, магъя элтер ёлун унутуп,
Эсде къалмас атым булан хатым да.
Генг чёллерде янгыз къалгъан къабургъа,
Чыкъымасмы экен адам азиз халкъымдан?

Къазах элим, сакъ бол, вёре, алданма,
Чарс гюнлеге мен тюгюлмен жаваплы.
Гъукму гесме сюйсенг – тюз эт дуванны,
Мен тюгюлмен, янгыз – юрек гюнағылы.

Дели юрек... Гюнню алтын къалачын,
Къулач яйып, къучакълама чаба ол.
Кюлей – ойбе, ойбе – йылай, ахырда,
Оылгенде сонг рагъатлыгъын таба ол!

Супиянат Мамаеваны таржумасы.

ИСХАК МАШБАШ,
адыгей халкъыны шиари

ТУЛ КЪАТЫНЛАР

Дюньяда нече тул къатын бар, Олар кёп, кёп олар нече де... Олагъа етишмей йылы сёз, Етишмей юлдузлу гечелер...	Гъеч бирев сезгенми улувун Тул къатын тырнайгъан къылланы?
Дёрт тамда къалса да яп-янгыз, Гёрсетмес гъеч кимге талчыгъын... Юхусуз ойтсе де гечеси, Гёзюнде гёрюнмес танг чыгъы...	Эри бар, эрине бир азиз Къатынланы гюнлеп, сукъланып, Не гъал гете ондан, ким биле, Тул къатын яшай бек ягъланып.
Тюедей егилип, енгилмей, Сюйрей ол арбасын йылланы...	Шыплыкъыдан къоркъунуп къычыра Янгызлыкъ яндыргъан юреги... Яратгъаным, оъзюнг къабул эт Бары тул къатынны тилегин!

Супиянат Мамаеваны таржумасы.

Дагъыстан адабиятындан

Шаирни 105 йыллыгъына

ЮСУП ХАППАЛАЕВ,
Дагъыстанны халкъ шаири

ЁЛЛАР

Ёлланы санаву ёкъ,
Ким санагъан оланы.
Бирев тынч ёлну излей,
Башгъасы – тик ёлланы.

Бир боранлы, бир гюнлю,
Бир де елли кёкюргим...

Сен магъа къайсы ёлну
Сайлагъансан, юрегим?

– Эгер юрюген бусакъ,
Енгил ёлланы тутуп,
Шунчакъы авруйму эдим,
Рагъатлыгъым унутуп.

НАРЫСТАНЫ ТЫНЫШЫДАЙ ЮХЛАЙГЪАН...

Нарыстаны тынышыдай юхтайгъан,
Сессиз эди бугюн тангны чавушу.
Мычыгъышлы къонагъымны атыны
Югени де чыгъармады тавушун.

Гъатта язып болмай турдум сатырны,
Тюшюм бёллюп гелген излеп икълыкъыны.
Тартына эдим уятар деп шо мюгълет
Къаламымны тавушу да шыплыкъыны.

МАГЬА ТАВНУ КЪЫСЫГЪЫНДА ТАР ТЮГЮЛ...

Магъа тавну къысыгъында тар тюгюл,
Ёл танглайман оъзюм мен.
Тарлыкъдан тёгюлеми
Денгизлеке оъзенлер?

МЕН ТАВ ТЮГЮЛМЕН

Мен тав тюгюлмен,
Гиччи бир тююрмен,
Тюшген шо тавдан,
Шо тююрлерден
Тувула тавлар...
Тавлуларым мени—
Оъктем ва яхши.
Барыбыз да биз—
Уллу да, яш да
Рагъмуну урлугъун
Себебиз ерге,
Емиши етсин деп
Ватангъа, элге.

Мен ташгъын тюгюлмен—

Тамчысыман ону.
Тамчылардан бола
Тав оъзен толу.
Ичсене, ёлавчу,
Сувундан салкъын.
Сувдай сыйлы бол деп,
Уйретген халкъым.
Къаныбызгъа бизин
Синген къардашлыкъ.
Къангъынча сувундан
Ич сен, къурдашым.
Биз сыйлагъан чакъы
Сыйы да артар,
Халкъыма, элиме
Бары да къайтар.

Супиянат Мамаеваны таржумасы.

Фольклор

КЪАННА КЪАЗАКЪ ЙЫРЛАР

**«КЪАЗАКЪ ЙЫР КЪАННА БОЛУР, КЪАННА ИТ
КЪАЙЫР БОЛУР».**

«Уланынг осал буса, къазакъ йыр уйрет».

Адатлар, байрамлар булан бирикмеген лирика фольклор айрокъда бек оьсген ва кёп тюрлю жанрлана къуршай. Мунда оьзге жанрлардан эсе алда ва генг күйде къазакъ йырлар яйылгъан. Къайсы къумукъну да юрегине ажайып таъсир этеген йырлана гъакъында сейлесек де, озокъда, инг башлап къазакъ йырлана эсгерме тюше. Гертиден де, къазакъ йырлардагы къудратлы ругъ, оytгюр ой, маъна, чер тапмасдай чарлангъан чеберлик адамны гъайран эте! Эгер къумукъ халкъ поэзиясын алтын билезикге тенглещирсек, къазакъ йырлагъа ону алмаз къашы деме ярап эди. Нечесе юз йыллана боюнда къазакъ йырлар, юз күйде алмашынса да, юзлер-минглер булангъы къумукъ батырлана юрек сырларыны сигърулу сазы болуп, халкъны яшавуну лап да агъамиятлы янларын сураттайгъан чебер хазнасы болуп, ону сюювюн ва гюювюн, ич ва тыш яшавун, юрeginи генглигин ва эркинлигин, ойларыны теренлигин, «ярлы бусам да, харлы тюгюлмен!» дейген къазакъ эрлени оьктемлигин – буланы барысын да къазакъ йырлар ажайып усталыкъ, пасигълик булан суратлай гелген.

Къанна къазакъ йырлар гъали болгъанча чыгъарылгъан китапларда кёбюсю бёлюклеге бёлюнмей берилген. Шо англашылма да англашыла, неге тюгюл бу йырлана халкъ арада мекенли белгиленген дазулары ёкъ, башгъалыкълары кыйын сезиле, бир-бирде буса йырлана темалары токъташдырма да бажарылмасдай четим, чалдырыш, чаталашып-къатышып ёлугъя. Къанна къазакъ йырлана барысын да бирлешдиреген аламатлар оланы бёлеген аламатлардан эсе гючлю. Къазакъ йырлар барысы да деп айтма ярайгъан күйде негер багъышлангъан деген соравгъя бир-эки сёз булан жавап берме къарайыкъ: эркеликге, эркинликге, намусгъя, ягъъя. Амма шо хасият-къылышынаны яшавда тюрлю-тюрлю агъвалатлар булан гёрсетме тюше ва бажарыла. Гъона шо гёзден къарагъанда къазакъ йырларда да эркинликни, эркеликни, намусну гъакъында бирлеринде «шолай болма герек» деп туврадан айтыла; бирлеринде къазакъ эр давда гёрсете; бирлеринде ону къардаш-къурдаши, аривю булангъы аралыкъларындан пикру чыгъып геле; кёбюсюнде ярлылыкъыны, янгызлыкъыны, къысасны масалаларына къарала; къазакъ йырлана барысы да дегенлей наслулагъа насиғъят яда васият беривге багъышлангъан буса да, оланы бирлеринде шо пикру агъамиятлы пикру гысапда аслу

ерни тутуп, шо йырлар халкъны философия йырлары болуп токътай. Шону учун бу китапда къанна къазакъ йырланы тема якъдан не буса да бир ёрукъгъа салып, нечакъы четим буса да, аслу тема бёлюклеге пайлап ерлешдирмекни тийишли гёрдюк. Шо бёлюклени ва бёлюклени ичиндеги йырланы гезиги къазакъланы жамиятдагы ролону ва гъалыны юз йылланы боюндагы алмашынывларын да ва ону булан бирге къазакъ йырланы тюрленивюн де, адабият буланғы аралыкъларын да гёз алгъа гелтирме кёмек этер деп ёрайбыз.

«КЪАЗАКЪ ЭДИНГ, ЭР ЭДИНГ...»

Сен, къазагъым, атланмагъа сюйгенде,
Сыгъанакълар бузуп, алай ёл салдынг,
Чыгъасылар сатып буса, мал да алдынг.
Ташбурундан сен, къазагъым, тай гъайдап,
Къызбурундан буса дагыы йылкъы гъайдап,
Чынарлардан ат гёзенлер ишлетдинг,
Ичинде чал бедевлер кишнетдинг.
Минегенинг ай түякълы ат эди,
Гезейгенинг Чергес тавну арты эди,
Күш чойгенинг Къабартыны тюзю эди,
Олжа этгенинг майрланы къызы эди,
Сен къазакъны къазанында къайнайгъан
Оырден гелген муртад атлар башы эди,
Отбашында сен къазакъны ойнайгъан
Гюргю къыздан тувгъан кюлдей увакъ яш эди.

Айланышып агъагъан Ана-Терк,
Ягъасында мина тигип олтурдум.
Тогъуз хырлы тюбегимни къолгъа алыш,
Гёнделен гесип ёл салып,
Гёнделен – аркъа таяв, давлу – яв,
Яв болса да, къаршы гелип, урушдум,
Савутлусун мен оланы оылтюрдюм,
Чачлыларын есир этип гелтиридим,
Къарабулакъ къатты явдан харж алдым,
Гёнделен аракъ гесип ёл салдым!

Бугъалардай битет елкелим,
Бурулгъан къара кекеллим,
Окъ тийген марал йимик юрюшлюм,
Оъкюреген бувлар йимик тавушлум,
Эгейген болат йимик сыпатлым,

Яхсайланы яллы бёрюсю,
Ясавул атлыланы бириси,
Къячакъ авлакъланы сувукъ атлысы,
Яхсайдан сонг Къабартыны яртысы!
Борагъян деген эллерден
Сен, бойламай, тегин олжа ала эдинг,
Къувунлагъа чыкъғъан къазакъ эрлени,
Къувалап, къалалагъа сала эдинг,
Олжаларынг* ортакъ эте эдинг,
Онгача намусларынг кюте эдинг!

Къоллар къолгъа урулса,
Тавлар тавгъа тарылса,
Дув тутгъян бийлер-ханлар къырылса,
Тувмалайын башлер сегиз гесилсе,
Сен, къазагъым, къанлы тонав чече эдинг!
Териклер толуп, сел гелсе,
Эрневлери булан тэнг гелсе,
Ягъынглары къалмай къырылса,

Ягъынгларын алдын гече эдинг!
Ягъалашгъян гюнлерде
Тувра чабып гете эдинг,
Сен, къазагъым, тююн сырынг чече эдинг.

Тарлансыз, къазакъ, атгъа минмедиң,
Сыйповсуз хан гюбелер гиймедиң,
Минегенинг жыгъян тюзню бёрюсю,
Гиегенинг сарабилер териси.
Мегъдеринг булан, къазакъ, садагынг –
Садагынгны сени гёрген мурзалар
Салам берген, герти аян пирдир деп,
Сарайынгны сени гёрген бийкелер
Ачып гирген, бу да женнет уйдюр деп!

Жыгъыналар къырып, ёл этдинг,
Чыгъасылар сатып, мал этдинг,
Буюртуп, ат гёзенлер ишлетдинг,
Ат гёзенде эки ат беснетдинг!
Ат гёзенде бесней тургъян бедевиүнг
Тун ухуда кишинетдинг!

* Олжа – мунда бу сөз – байлықъ, давда тюшген мал, пай деген бырынгъы маңысында къоллангъян.

Бу дюнъяда дос-къардашны бети учун
Ол дюнъяда ятар кёрюнг тар этдинг.

Ебелер йип югюрген,
Ебелек арив отгъа семирген,
Къоралай бойну узалгъан,
Гюлюклей бавру тартылгъан
Аргъумакъ арив атлар миндик биз!
Сув тилесе, бал берген,
Сувсузуна нар берген
Аривлер буса да, еби ёкъ,
Ювугъу учун жан аягъан ери ёкъ,
Шолай батырлар булан юрюдюк биз!
Тавукълар тангда, танг чакъда,
Алашаракъ даллай гётерип,
Элибизге гирдик биз!

Сен, тувмагъыр, тувгъанда,
Тувуп, ерге тюшгенде
Эдилге атлы йибердик,
Этекге сююнчюлер чапдырдыкъ.
Сююнчюге гелгенге сени атанг,
Къулагъындан тутуп, тай берди,
Къуйругъун, ялын сыйпап, ат берди,
Оырлерде пеливанлар къурулду,
Ерлерде накъыралар урулду,
Сатыбал деп ат къоюп,
Тенгириден сатып алгъан Сатыбал.*

Эдиллер бою – наркъамуш,
Еликгенлер чыгъып онда от ягъар.
Аналардан осал тувгъан уланны;
Тюелеге минип чыкъса, ит хабар;
Аналардан батыр улан ким тувса,
Ол явлагъа тувра чабар, бет табар;
Ичиригилер бузуп, окъ тийсе,
Къапталлары билмес аны, ат билир;
Аналардан батыр улан ким тувса,
Тувдургъанлар билмес аны, ят билир.

* Яш бек авруса, Тенгирини, сайки, алдатып, яшны биревлер «къачырагъан», сонг буса ессилери яшни «сатып алагъан» адат болгъан ва шо «сатып алынгъан» яшъя Сатыбал деп янгы ат тагъыла болгъан.

Экилеп эл гечсе,
Къажырмы къара ерни аркъасы?
Экилеп тулпар атлар жыйылса,
Чачылырмы тулпарланы баласы?
Гёзюнден къанлы яшын кепдирмес
Кёп къыдыргъан къазакъ эрни анасы.
Шу гюнлерде басып алай яв гелсе,
Арт бермес таза оздени баласы!

Къазагъымны къара ёрме ашы эди,
Къазагъым бойгъа гиччи буса да,
Ол къазагъым уллуланы башы эди!
Ол къазакъгъа не ат къоярны билмедим,
Ол къазакъгъа Дели Асил деп ат къойдум.
Аталары аны уллу тёре эди.
Тилимден тийген зарал ёкъ,
Къолумдан чыкъыган хата ёкъ,
Ол къазакъгъа не ат къоярны билмедим,
Сари айгырын ол къазагъым етеклеп,
Къараагъачны боюн тутуп этеклеп,
Бир айчек тюлкюлейин тун къарап,
Къара агъачны ярып чыкъыган бёрю эди!
Язатайып гёз буса,
Къазакъ эрге булай умут бар эди,
Ол къазакъны юз атлыгъа бермен деп.
Тувлар тувгъа урулса,
Тув тутгъан батыр эрлер къырылса,
Ханлагъа къаламанлыкъ гюн тусва,
Хан аягъын ким алыр деп къычырса,
Сен чыгъа эдинг, батыр къазакъ, менмен деп!
Шу ясавну гъеч гишиге бермен деп!
Тавакалны бир Аллагыгъа сала эдинг,
Такъсырлар етмей, оылмен деп!
Ачувланды ол къазагъым, шамланды,
Къазагъым садакъ къагъып атланды,
Бийим бетин гёrmен деп,
Ол бийимден ачувум-оьчюм алмасам,
Шо айтагъан герти къызбай эрмен деп!

– Жынгыр-жынгыр авузлугъун чайнайгъан,
Къамучу урса, эчки йимик ойнайгъан,
Ит авузлу, берен къалгыр, гюрен ат,
Аягъынгны терс басмагъын билемен,

Аны чы мен арыкълықъдан гёремен;
Этеклер тозмай, енг тозса,
Аны чы мен ярлылықъдан гёремен;
Ягъалагъа душман къолу етишсе,
Аны чы мен янгызлықъдан гёремен.
Ярлыман деп, мен чи сизге ялынман,
Янгызман деп, кёп къызыбайдан тартынман!
– Ялынмайлы сен, янгызым, не этерсен,
Отлайгъян отлавунга от салса,
Ичеген сувсынынга къан къошса,
Къолунгдагъы ез къамучунг чорт сынса,
Минеген аргъумагъынг арыса,
Артынган гёбек итлер тарыса?
– Отлайгъян отлавума от салса,
От ийбегин мен чи ону отларман!
Ичеген сувсыныма къан къошса,
Къан шербетин уртларман!
Къолумдагъы ез къамучум чорт сынса,
Авлакъылардан сариеклер сермермен!
Минеген аргъумагъым арыса,
Талалардан тарлан тутуп, ерлермен!
Артындан гёбек итлер тарыса,
Олагъа тери тюгюл – бёрюмен!
Югюнермен эки айры тизимден,
Атышарман гёк инени гёзюнден!
Къарагъайдан къынгыр чыкъгъан бутакъман,
Гезлеге салгъан булан тюз болман,
Аналардан къара тувгъан уланман,
Сапунлап жувгъан булан акъ болман,
Кёклерде гесек къара булатман,
Устьюгъозге бир явмайлы ачылман,
Мен оъзюм къазакъ улан бусам да,
Атолуну къызын тюгюл къачырман!

«ЭРЕНЛЕР ДЕГЕН БУЛАН ЭР БОЛМАС»

Эренлер деген булан эр болмас,
Эренлени бары бирге teng болмас:
Эренлени уъч башгъадыр табуну,
Аргъумакъын тенг этмегиз ябуну.
Эренлени башлапгъысы – эргиши,
Экинчиси – алты эрге бир гиши,
Уъчиончюсю – эркекдир,
Осаллыкъын башын салгъан чер гиши.

Айлагъа арслан чапса,
Аланы арт сингири чанг болур;
Айлар булан гюнлер тутулса,
Арасына адам бакъмас гюн болур
Язанакълы гюбе йыртылса,
Агъар эрлер багъыр къаплап ямармы?
Тувасыз тели* уланлар болмаса,
Душманына тувра чапма чыдармы?
Тувасыз тувгъан алай арслан эр
Аланы онгун-солун къаармы?
Душманына тотгъа алар оьчюнден
Чыгъар жанын къара пулгъа санаармы?

Аргъумакъ арив атлар сесгенсе,
Акъ денгизни къарши алдында ювшармы?
Уйде къазакъ кёп ятса,
Беллерин гюмюш булан къуршармы?
Эллерин басып, яв гелсе,
Батырланы бувунлары бошармы?
Тав аралап къош салмай,
Аркъаланы баврун къыдырмай,
Аргъумакъ арив атлар арытмай,
Ят эллеге барып, оъзюн танытмай,
Аталардан батыр тувгъан уланлар
Уйлеринде ятып турма ошармы?

Ясавуллар гёрсе, ясанып,
Ясангъянлар гёрсе, белсенип,
Ясанып, явгъа чабар батырлар!
Яманардан къолай экен къатынлар.
Эки яман бир-бирине бетлешсе,
Яревке сёйлеп, ятарлар;
Эки батыр бир-бирине бетлешсе,
Ойболатгъа ойсуз жанын сатарлар.
Жан – аявсуз, чарх – гъалсыз,
Чапса, гесер батырланы болаты.
Чапгъан гюн азиз жанын аягъан
Яманлагъа Аллагъыны минг налаты!

* Тели – дели, демек, мунда къоччакъ, артын-алдын ойлап турмайгъан улан деген бырынгъы маънасында къоллангъан сёз.

Эсги гюнлер дабагъланса, эм алыр,
Ит яманлар масхараны кем алыр,
Эллерде «гъуя, къувун!» дегенде,
Игитлер аргумакъя ер салыр!
Тувлар тувгъя урулса,
Тув тутгъан арслан эрлер къырылса,
Гёк гюлледен гёзлер бурулса,
Кюлбайлар уылкю тюпге чырмалыр,
Яшынгъан булан къутулмас,
Язывлары язда етген сонг.
Къарши туруп, Азирайил къатылса,
Къацгъан булан къутулурму ойтген сонг?
Къонакъ уйге жыйылышып, нече де
Къоркъачлар макътанадыр гетген сонг.

Сабанлыкъылар тюбю – сари саз,
Саргъайып, эрлер гирер тюбюне.
Сабурлар сонгун ойлашыр,
«Сен, мен» десе, осал гирер кебине.
Ол осаллар онглу-терсли болса да,
Очар ташны эркелеп, бийлеп алса да,
Ойболатлар бир-бирине урулса,
Ою бирден гелип къалар эбине.
Осаллар ойкем сёйлер пулундан,
Чайкъалар, тюз юрюмес ёлундан,
Оъзлени зат да гелмес къолундан,
Селпинип, арек чагып, тебине.
Батырлардан бири таман тюгюлмю
Осалланы кёбюне?!

Чабувуллар чапмай, чалт озмас,
Чапгъан гюн жанлы игитден ат да озмас,
Игитлер жаялашгъан гюнлерде,
Шамланып жан къыйнамай, бет тапмас.
Къонакъ уйде уллу сёйлер осаллар,
Къыйын гюнде сес чыгъармай, пысарлар.
Урушлагъя уча чабар батырлар,
Увучуна от алып,
Чайнарына^{*} гюлле алып,
Чагъарын^{**} душманына бакъдырып,

* Чайнарына – чайнайгъан ерине, демек, авузуна гюллелер алып.

** Чагъарын – чагылып, атагъан дав савутун, демек, тюбегин, тапанчасын.

Чанчарындан* къара къанлар акъдырып,
Игитлер савутуна шайланыр,
Осаллар буса ол гүнде
Къош артына айланыр.

Ебелери ер бавурлап къувгъан гюн,
Етмесми экен, къуваласа, артындан?
Очарларда макътанагъан эрлер кёп,
Оланы неси башгъа къатындан?
Оъзлени оъзлер ол къызбайлар макътарлар,
Гюню гелсе, эшек йимик токътарлар.
Токътамасмы, эшек йимик тирелип,
Очарлагъа ол къызбайлар жыйыльш,
Бир-бирине сёйлесе де чирелип?
Уйде олтуруп, сёйлегенден пайда ёкъ,
Папахларын къынгыр салып башына,
Эркекбиз деп турагъанлар къайда ёкъ?
Тону майлыш болгъан** булан тёр болмас,
Очарлагъа ол къызбайлар жыйылып,
Оълчевсюз сёз берген булан эр болмас.

Эр чырагъы – эки гёз,
Эр хазнасы – эсти сёз.
Налатлар болсун ялгъангъа,
Ялгъан айтып, дос тутуп,
Досну малын алгъангъа!
Тил ялмангъан, тюбюмдеги гюрен ат,
Тилеген досдан ону аяман!
Тилеклерин мени булан бирче тутгъан къурдашдан
Солтанлай мени азиз жаным аяман!
Абырамас батыр эрлер, адамас,
Осаллагъа барып аркъа таямас!
Асиllеге аслам болуп, къуллукъ эт,
Къызбайланы жыйынына бийлик эт!
Чомартлар булан чокъушма,
Намартланы сёзюн герти алма,
Сайлангъан тогъуз гюнге токъташмай,
Сыгъал тартгъан яш юрекге ойлашмай.

Эренлени бир белгиси шо болур –
Аягъына тартып гийген чарыгъы.

* Чанчарындан – чанчып, дав этеген савутундан, демек, хынжалындан, балики, болма ярай, сюлчесинден, сонгюсюндөн.

** Тону майлыш – бай, мадарлы.

Айы булан гюнодюр
Аланы гөз ачгъанда гёрген ярыгъы,
Аланы гёрген гюню чарс болур,
Айлар булан гюнлер батгъан сонг.
Жантармашып айланса да, не хайыр,
Баш насиpler терс йыгъылып ятгъан сонг?

Кыргъынлар кёп, савутланы кынайыкъ,
Кырлардан кёп яманны сынайыкъ!
Кырларда къыйын гюнлер гелмейли,
Кызыбайланы къавгъасына тынайыкъ.
Очарларда къавгъа этеген кызыбайлар,
Гюню гелсе, гючлюмю экен, ерми экен?
Гёngюлге уллу сёзюн гётерсенд,
Шол кызыбайлар бизден къоркъа дерми экен?
Ичкiler ичмей, ичин толтургъан
Ичкiler тюгюл – зер экен.
Иш гелгенде итенмейген насланы
Шунча шулай не хыялы бар экен?
Хыяллары хыилы беренлер,
Хораз чакъы иш тутмайгъан эренлер
Хош этелер хошлукъ сюйген чабангъа.
Хынжалларын суверушуп айланса,
Ошамаймы авлакъдагы къабангъа?
Аз авлакъда адамланы таша этип,
Астарақъ сёйлеп къара ямангъа –
Шонда сама къайтмасмы экен имангъа?

Аргъумакъга тогъа тартып, нал къакъса,
Шиша йимик гиленк бузда таярмы?
Ягъаланы басып яв гелсе,
Къазакъ эрлер пайын алмай къоярмы?

– Ясав-ясав ясавланы ясайыкъ,
Биз ясанып, айт чы, къайда барайыкъ?
– Къайда барма тарыкълысын мен айтсам,
Биз ясанып, ол явлагъа чабайыкъ!

Эрлер эрге ялынmas,
Ялынmasа, намарт юрек алынmas.
Гесек къулакъ ат минип,
Гечеликге батыр тюгюл чыдамас!

Гечеликде язатайым иш тюшсе,
Батырлар оължегин къара пулгъа санамас.
Ерге гирсин яманлар!
Яхши чы бар батырлар
Яв гёргенде тувра чабып оълеген!
Къатынланы таяй чачы гесилсин,
Башына папах гийген деп,
Очаргъа чыкъгъан эрлени
Барын бирдей гёреген!

Татавул булакъ, ананг оълсюон, тар сокъмакъ,
Тартынмай баргъан эрлер мал да алгъан!
Тартынып, уйде къалгъан осаллар,
Намусларын сатып, къайгъы алгъан.
Ясавуллар гёрсе, ону якъсангъан,
Якъсангъанлар гёрсе, шону белсенген.
Белсенип, явгъа чабар батырлар,
Осал эрден къолай экен къатынлар.
Эки осал бир-бирине баслашса,
Яревке тилин сёйлеп, ятарлар;
Эки батыр бир-бирине баслашса,
Айболатгъа азиз жанын сатарлар.
Эренлени чапса гесер болаты,
Къалмагъал гюн арт береген эреккеге
Болсун, деймен Аллагъыны минг налаты!

Къабургъасы къалын гелген къара атым,
Къара атым неге болдунг – къардашым,
Къавгъалы гюн сени къайдан табайым?
Сени энни къайдан тутуп минейим?
Мине бусанг, батыр къазакъ, тулпар мин,
Чабувулда ону алдына жан чыкъмас;
Чюе бусанг, сен, къазагъым, тарлан чуй,
Сонг оърдеклер ондан бир де къутулмас!
Вёре, къазакъ, яр ягъалап юрюме,
Яр солкъуллар, сени, къазакъ, сув тартар,
Сув тартгъан сонг, ессиз къазакъ, жан къоркъар,
Жан къоркъгъан сонг, дагы, къазакъ, бет къайтар.
Ювугъум деп, осал эрге сыр чечме,
Очарлагъа чыгъып, шону ятгъа айттар.
Чече бусанг, къазакъга чеч сырлынгны,
Къысмачлагъа салгъан булан сёз де алмас,
Къырып, этин алгъан булан сыр чечмес!
Гече бусанг, гечивлерден алдын геч,

Артда гечсенг, ол гечивлер тайгъакъдыр;
Ювугъум деп, осал эрге сыр чесенг,
Этген ишинг ол оылгюнче айгъакъдыр.
Къабулардан къатты борап ел урса,
Япандагы майтерекни чайкъалтыр,
Чайкъалгъанда тамуруна гюч болур.
Ягъалагъа басып олай яв гелсе,
Шол явларда яш мурзалар пуч болур.

Аталардан бизге къалгъан ярлылыкъ,
Ярлылыкъдан, гъейлер, яман экен янгызлыкъ!
Ярлылыкъга ярлы ямав салдыргъан,
Къызбайлагъа ягъасындан алдыргъан.
Майданлагъа янгыз терек битмесин,
Битсе де, иелмесин, сынмасын!
Аталардан янгыз улан тувмасын,
Тувса да, аврумасын, оылмесин!
Ол есир бу дюньяда бир де къыйын гёргмесин!
Ойтанлагъа битген акъ оылен,
Ондан атлагъа бир ем болмай.
Яхшыгъа бир яман уру тарыса,
Не гереклер этген булан эм болмай.
Эренлер деген булан эр болмай,
Эренлени бары бирдей teng болмай.
Ананг оылсюн, бизин къоччакъ уланлар!
Алашалар минип чыкъса, ёл табар,
Ёл тапмаса, жан багъасы мал табар!
Ерге гирсин аталардан кюкай тувгъан къызбайлар,
Тюөлөгө минип чыкъса, ит хабар!
Гъей, Аллагым, не этген эдим не этмеге??
Мен есирге шулай зулму этмеге??
Бырынгъылай давлар сама болса эди,
Къылычымны къызыл хумгъа билеме,
Аллагымдан бетъярыкълыкъ тилеме!
Гёндөлен ятгъан шолай гёк денгиз,
Гогаман къурукъ салса, бойламай.
Аталардан къоччакъ тувгъан уланлар
Бугюнлерде оылмеклигин ойламай.
Аталардан къоччакъ тувгъан уланлар
Бугюнлерде къылыш тийип, давда оылсюн,
Очарларда макътанагъан къынгыр папах къызбайлар,
Къычыткъанлар хабып, шолай бавда оылсюн!

Отуз тёбе, он аркъа,
Осаллар чабар озман деп,

Айы къарангылы гечеде
Арсланлайын тозман деп.
Батырлар шонда чабар нече де,
Бурулуп, шонда бузман деп,
Сари атлар ёл ортада салыр деп,
Къара атлар ёл ортада къалыр деп,
Акъ атланы аямаса, арыр деп.
Акъ атланы асил эрлер арытып,
Он аркъадан чыгъар, осал болман деп.
Чапгъын десе, порсукълайын бошалып,
Отбашдагы къатынлагъа ошалып,
Отуздан бири чыкъмас осаллар.
Оъз башымны къара ерге салман деп,
Ясавулдан эл ясгъаныр иш гелсе,
Душманлардан дос янына гюч гелсе,
Батырлар тувра чабар, бет табар,
Йигит¹ болса, эммеклеге эп табар!
Ата юртдан солтан жаным къурбан деп,
Кёплерден къоркъуп, гёзюм юмман деп,
Осаллардай уйде ятып турман деп,
Атам-анамсыз бир негиз пурман деп,
Ата-анадан пурман алып, гиреген,
Бу дюньяны гъалын-гүнөн билеген,
Бир Худайны буйрукъ гъакъын тёлелеген
Ол батыргъа Худай налат этерми,
Дюньяда пайын алып, оълеген?

Йигит – батыр, къоччакъ.

Эренлер деген булан эр болмас,
Эренлени бары бирдей teng болмас.
Эренлерде эр бардыр,
Ойламай айттар сёзюн айтмайгъан;
Къойман деп, Азирейил гелсе де,
Замансыз азиз жанын берсе де,
Гъакъылына герти ойлашып сёз де айтса,
Айтгъанындан гъеч бурлугъуп къайтмайгъан;
Оымрюонде кёп къыйынлар гёрсө де,
Дюньяны пачалыгъын берсе де,
Дюньяны татлилигин татып да,
Дамагъылкъада эр намусун сатмайгъан!
Азирейил, Гъакъдан гелген гелечи,
Сен гёрюсен, бир Аллагъдан тилем чи,
Арабызда элчи болуп сёйле чи,
Шол эрлени къысгъа этмесин болжалын!
Яхшылар оълсе, эл оъле,

Яманлар ойлсе, алай күй тюзеле.
Гъар бири учун он яманны берейик,
Артгъа салсын яхшыланы ажжалын!
Дюнъяны, ахыратны билеген,
Къурдашына яхши тилек тилеген,
Ювугъу оыр болгъанны сюеген
Намуслу эрни намартгъа teng гёrmесин!
Юрги къара юзю булан дос болгъан,
Дос-къардашны арасына от салгъан,
Гюнчюлюк тили булан ув яйгъан,
АЗирейил, малайикни сыйлысы,
Олайланы тилеклерин этмесин!
Арзабызын Тенгирине айтарсан,
Тенгири де тилегибиз бермесе,
Буйрукъ болса, жавап алып къайтарсан.

Ябалакълар учмас ясыл тав,
Яманлардан сёзюнг сав.
Налатлар болгъай эди ялгъангъа,
Ялгъан айтып, досгъа намарт болгъангъа!
Тил ялмалы мени чи бир гюреним,
Тилеген досдан шону аяман!
Тилеклени магъа этген къурдашдан
Кёкюрекден солтан жаным аяман!
Абдырама сен, къазагъым, адама,
Осаллагъа барып аркъа таяма,
Асиллеге аслам күйде къуллукъ эт,
Къызбайланы жыйынында бийлик эт!

Мунарлар, мунар, мунар гюн,
Тангала эртен къатты урушлар къуарар гюн,
Бийлери яйдакъ атгъа минер гюн,
Бийкелер яланаякъ чыгъар гюн,
Къавгъа гирер ол заманда юртлагъа,
Шайтан булан, къади булан къартлагъа.
Осаллагъа ол гюнлерде ой болур,
Игитлөгө ол заманда той болур!
Игитлер къайдан да алар оырюшюн,
Осал эрлер билме болмас къонущун.
Осалланы жыйы–жыйы теркинден
Игитлени бири къолай тюгюлмю
Осалланы полкюнден?!

Къуламан авлакъ, къувла тюз,
Къувурайлар битерми эжен, къуруса?
Къулачлар бойну гелген аргъумакъ,
Къув сюеклер болурму эжен, арыса?
Яхшы эркекге шондан къыйын не болур,
Яш башына яман олжа тарыса?
Яхшы эркекге шондан къыйын шо болур,
Болжалсыз боз топуракъ ябулса.
Осал атны сиз урмагъыз къыйынгъа,
Осал эрни гъеч къошмагъыз жыйынгъа.
Ол жыйында олай-булай иш болса,
Ол осал эр далда къалыр сыйынма.
Къаралдылар гёрсенг, къача тур,
Къача турсанг, сен, къазагъым, амансан.
Къачгъанда олар сени къоймаса,
Къайлымасанг, сен, къазагъым, ямансан.
Къазагъым къайлышъян гүонлерде
Къызбайланы онавуна тамансан!
Гёз гёрсе, сыпат – сыпат, бетге – бет,
Гёз гёrmесе, яшыртгъындан хабарсан.

Аргъумакъ арив атлар макътанса,
Чабувулда алдын болдум дер;
Ителгидей эки къушлар макътанса,
Гъавадан итсиз къувлар алдым дер;
Атолулар макътанса,
Айландым да, чойлендим,
Къайтып гелип, ата юртум тапдым дер!

Къапулардан чыкъгъан къашгъа атлы,
Кёплени бетин жувгъан^{*} яхшы атлы!
Гёгерип, гёк ахшамлар болгъанда
Гёк бёрюдей ёртувчум,
Саргъайып, сари танглар къатгъанда
Кёплерден пайын алып къайтывчум!
Къаядан къаплан ютаса^{**}.
Къалгъаны, бузну бузуп, оytалмас;
Къаснакъга йикген нар чёксе,
Тайлакъ арбаларын тарталмас;

* Кёплени бетни жувгъан – кёплеге бетин ярыкъ этген, табылгъан, кёмек этген.

** Ютаса – ач болуп акъырса.

Минивде етти аргъумакъ арыса,
Ач бёрюге еталмас;
Бары яман жыйылып,
Ичинде яхшыларын гёralmas;
Ичинде яхшылары тайгъан сонг,
Ол яманлар кёп излерлер – табалмас!

Яр ягъалап юрюме,
Омураса, ойлерсен.
Яманлагъа баш къошма.
Ямандан не гёрерсен?
Ямангъа ялынгъан яв къалмас,
Яныгъан булан яман къылыч янылмас,
Янысанг, болат къылыч янылар;
Янгыз болуп тувса да,
Яхши улан танылар!

Элин басып душман асгер гелсе де,
Батырлар тувра чабып ойлесе де,
Гьюнер чыкъмас къызбай эрни ойзюнден.
Къангып гелип тийген гюлле кёп къолай
Бир осалны онгсуз гелген сёзюнден.
Шу сёзлеге ялгъан дейген ким болса,
Гъакъылына герти ойлашып къаrasын.
Дюньядагъы тамин дохтир сав да этмес
Бир къызбайны тилден салгъан ярасын.
Очарларда къавгъа этеген эрлени
Айырмагъыз (зарал бермес!) арасын.

Эндирайни аркъабашы узун сызакъ таладыр,
Чумлу ери Аллагъ этген къаладыр.
Чум деген алай бек ердир,
Чыгъасылар салса, тартмас тик ердир,
Ат аркъада, дей, ер турар,
Бизин Чумлукъ ичинде
Садагъын бек бувнагъан эр турар!

Ёл.

Яшав.

C. Мамаева чыгъарғъан суратлар.

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 63337
на полугодие – ПМ981

Тангчолпан № 4, 2021

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке

